

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.6-3 Hercegovina)“1941”
94(497.5 Dubrovnik)“1941”
Primljeno: 5.4.2012.

GODINA RAZDORA I PONORA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI: VELIKA ŽUPA DUBRAVA OD RIMSKIH UGOVORA DO KRAJA 1941. GODINE

FRANKO MIROŠEVIĆ

SAŽETAK: U ovom radu autor opisuje prilike u tek uspostavljenoj Velikoj župi Dubrava, prikazujući njen ustroj i okolnosti u kojima je djelovala sve do kraja 1941. godine. Pritom na osnovi dosad neobrađene dokumentacije, pohranjene u Hrvatskom državnom arhivu, opisuje vrlo složeno političko i društveno stanje puno nacionalnih i vjerskih suprotnosti, posebno na području istočne Hercegovine, koje su rezultirale kobnim posljedicama - velikim brojem nevinih žrtava. U tom sklopu razmatra se i uloga talijanske politike na ovom prostoru i njen odnos prema NDH i pojedinim nacionalnim strukturama spomenutog prostora.

Ključne riječi: Dubrovnik, Hercegovina, Nezavisna država Hrvatska (NDH), 1941, Drugi svjetski rat

Keywords: Dubrovnik, Herzegovina, Independent State of Croatia (NDH), 1941, WWII

Uvod

Velika župa Dubrava jedna je od 22 velike župe na koje je bila teritorijalno podjeljena Nezavisna Država Hrvatska (NDH). U teritorijalnom ustroju NDH velika je župa bila državna teritorijalna jedinica u kojoj je bila usredotočena državna upravna vlast s izvršnom funkcijom. Utemeljena je bila Pavelićevom

(Poglavnikovom) odredbom od 10. lipnja 1941. godine.¹ U toj se odredbi velika župa definira kao državna upravna oblast na određenom državnom području kojoj je na čelu veliki župan. On se smatrao pouzdanikom vlade koji vodi cijelu građansku upravu na tom području. Velikog župana je imenovao Poglavnik, a prema položaju u državnoj upravi, bio je u rangu ministra. U govoru pred stožernicima, logornicima i velikim županima, Pavelić je 30. lipnja 1941. godine pojašnjavao ulogu velikih župana u organiziranju ustaške države. Tom je prilikom istakao da su velike župe izvršna vlast, a ustaški dužnosnici savjetnici, koji će kao politička vlast surađivati s velikim županima.

Mnogi ustaški dužnosnici nisu bili zadovoljni navedenim Poglavnikovim riječima jer su smatrali da se tom odlukom sužavaju njihova ovlaštenja. Međutim, kad je riječ baš o ovoj župi, ustaški dužnosnici nisu poštivali Poglavnikovu odluku, već su ju kršili i tako stvarali velike poteškoće organima velike župe, a posebno velikom županu, nasilnim akcijama otimanja osobne imovine građana i ugrožavanjem osobne sigurnosti. Velika župa Dubrava počela je službeno djelovati 30. lipnja 1941. godine. Na čelu joj je bio veliki župan dr. Ante Buć.² Zamjenik velikog župana bio je Muhamed Mehičić, a tajnik Ante Mihović. Pravni referent bio je Ljubo Tecilazić, a pravni savjetnik Tomo Kalogjera. Zdravstveni referent bio je Jozo Dražić, a Marko Brboleža financijski referent. Unutar velike župe djelovala je služba za javni red i sigurnost, koja je bila uvelike povezana s Ustaškom nadzornom službom (UNS).³ Glavni grad Velike župe Dubrava bio je Dubrovnik.

Područje velike župe obuhvaćalo je kotarske oblasti: Dubrovnik, Stolac, Bileća, Gacko, Trebinje, Ljubinje (od 16. kolovoza 1941. Ravno) i Čapljina. Za poluotok Pelješac utemeljena je kotarska ispostava sa sjedištem u Janjini, a pripadala je Kotarskoj oblasti Dubrovnik. Na tom je području 1931. godine živjelo 166.408 stanovnika, od kojih je bilo 73.122 katolika, 64.868 pravoslavaca, 27.954 muslimana, dok je 464 stanovnika bilo drugih vjera.⁴ Za razliku od istočne Hercegovine, u kojoj je živio najveći dio pravoslavaca, u Kotarskoj oblasti Dubrovnik velika većina

¹ *Narodne novine*, 10.6.1941. Odredba broj 159.

² Prilikom imenovanja dr. Ante Buća za velikog župana, tisak je pisao da nije njegova prednost samo u tome što je domaći sin već i to što je čovjek dubokog karaktera, veliki narodni prijatelj i vrstan pravnik. Prilikom njegova imenovanja upriličena je u Dubrovniku velika svečanost. U studenom 1944. Organi narodne zaštite (OZNA) su ga u Dubrovniku uhitili. Nijemci ga početkom 1945. zamjenjuju i nakon šest mjeseci zatvora stiže preko Pisarovine u Zagreb. Nije se povlačio iz Zagreba 1945. pa je ponovno uhićen i suđen. Vojni sud Komande grada Zagreba osudio ga je na smrtnu kaznu. Strjeljan je 10. studenog 1945.

³ *Velika župa Dubrava* (1561), kut. 1, br. 18 (Hrvatski državni arhiv, dalje: HDA).

⁴ *Definitivni rezultati popisa stanovnika Kraljevine Jugoslavije na dan 31.3.1931.* Beograd: 1938.

stanovnika je bila katoličke vjeroispovijesti. Od 50.201 stanovnika, katolika je bilo 47.132, pravoslavnih 2.342, muslimana 342, a ostalih vjera bilo je 385 pripadnika. U istočnoj Hercegovini je 1931. živjelo 62.526 pravoslavnih (53,80%), 25.990 katolika (22,36%), muslimana 27.612 (23,76%), a ostalih 79 (0,06%).⁵ Potrebno je naglasiti da Čapljina kao kotar u Kraljevini Jugoslaviji nije postojao, bio je samo općina u sastavu kotarske oblasti Stolac.⁶

Zašto je kotar Dubrovnik, važno kulturno i gospodarsko područje koje administrativno nikada nije bilo povezano s hercegovačkim zaleđem, novom teritorijalnom podjelom 1941. sjedinjen s gospodarski nerazvijenim područjem na kojemu je živjelo više od 50% pravoslavnog, srpskog stanovništva? Učinjeno je to zato jer je stvaranjem velikih župa ustaška politika pošto-poto htjela u svakoj velikoj župi ostvariti katoličku hrvatsku većinu. Ulaskom Dubrovnika i dubrovačkog kotara u Veliku župu Dubrava to je i ostvareno. U vezi s tim, ustaše su isticali da su muslimani po nacionalnosti Hrvati. Pisali su i govorili da su oni “krv naše krvi” i “cvijet naše hrvatske narodnosti”. Zajedno s njima, katolici su u svakoj velikoj župi trebali imati većinu.⁷ U proglasu koji je Slavko Kvaternik uputio “bosansko-hercegovačkim Hrvatima” (pojam obuhvaća katolike i muslimane u Bosni i Hercegovini) istakao je da ustaše dolaze u Bosnu i Hercegovinu kao njezini oslobodioci koji će ispraviti sve nepravde učinjene muslimanima za vrijeme velikosrpskog režima.

Odmah nakon uspostavljanja Velike župe Dubrava došlo je do ozbiljnih i složenih problema na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, naslijeđenih iz vremena predratne Jugoslavije, a i prije, posebno između pravoslavnog i muslimanskog stanovništva. Zbog tih suprotnosti nije se mogla stvoriti čvrsta i puna integracija teritorija velike župe s njenim glavnim središtem u Dubrovniku. Već je u tijeku travanjskog rata došlo do nemilih događaja. Dana 11. travnja 1941. ustaše su preuzeli vlast u Čapljini. Na raskrscima putova, željezničkim postajama, plijenili su i zaustavljali transporte određene za vojsku, koji su išli od Mostara prema Trebinju i Dubrovniku. U Čapljini su ustaše razoružali i jedan odred jugoslavenske vojske. Da se to onemogućiti, komanda jugoslavenske vojske u Mostaru naredila je “podčasničkoj školi u Bileći da sastavi iz najboljih pitomaca jednu jaku četvu koja će postaviti

⁵ Pravoslavnih je u oblasti Gacko bilo 9.426, Bileću 17.090, Stolcu 10.310, Ljubinju 8.689. Katolika je u Stolcu bilo 20.204, Ljubinju 4.262, Gackom 83. Muslimana je u Stolcu bilo 10.632, Bileću 3.702, Gackom 5.724 i Ljubinju 2.015 (*Definitivni rezultati popisa stanovnika Kraljevine Jugoslavije na dan 31.3.1931*).

⁶ Stanovnici općina koje su uspostavom NDH pripale kotarskoj oblasti Čapljina prikazani su u Popisu stanovnika pod drugim kotarskim oblastima kojima su 1931. pripadali.

⁷ *Hrvatski narod*, 21.4.1941.

red u Čapljini”.⁸ U Čapljinu je 14. travnja 1941. poslano 180 dobro naoružanih pitomaca. Na putu od Struge prema Čapljini “pitomci su pucali u svim pravcima, na vrata i prozore kuća”. Zapovjednik im je rekao “Žarite, palite i ubijajte”.⁹ Iz Struge su krenuli u susjedno seoce Goricu, gdje su “hajdučki popljačkali mnoge kuće, staklene prozore prosvirili metcima, prosvirili hicima vrata, porazbijali i zapalili kuće. Isto su zulumčili sve do Čapljine i u samoj Čapljini i Trebižatu. U mnoge kuće bacali su bombe.”¹⁰ U tom zločinačkom pohodu pitomci i vojska koja im je došla upomoć hapsili su i ubijali stanovnike tih mjesta. Uz navedeno, vojska i pitomci harali su po dućanima, a u tome su im, kako se u dokumentu nalazi, pomagali i neki Čapljinci pravoslavne vjere.¹¹ Rezultat tog vojničkog terora nad stanovništvom Čapljine i okolice, koji je trajao do 15. travnja 1941. godine, bio je katastrofalan: 140 uhapšenih, 7 ranjenih i 20 ubijenih, te 10 zapaljenih kuća. U knjizi *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini* Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski ove su zločine uvrstili u četničke zločine.¹² Navedeni zločini bili su uvod u nadolazeće pokolje i pljačke, koji će uslijediti od strane ustaša kad nakon Rimskih ugovora u istočnoj Hercegovini uspostave civilnu i vojnu vlast, a onda će srpski ustanici nastaviti svoje zločine nad Hrvatima i Muslimanima, i tako dalje.

Prilike na prostoru istočne Hercegovine i Dubrovačkog kotara od Rimskih ugovora do kraja lipnja 1941.

Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941. godine između Ante Pavelića i Benita Mussolinija prestala je talijanska okupacija područja u tzv. demilitariziranoj zoni. Do tada je na tom području vojnu i civilnu vlast imala Italija. Spomenuta II. zona obuvažala je dio obalnog područja Jadrana koji Italija nije anektirala, a išla je crtom

⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. broj 177-VT 123/1941, Dopis Kotarske oblasti Čapljina Velikoj župi Dubrava od 2.11.1941. (HDA).

⁹ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. broj 177-VT 123/1941, Dopis Kotarske oblasti Čapljina Velikoj župi Dubrava od 2.11.1941.

¹⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. broj 177-VT 123/1941, Dopis Kotarske oblasti Čapljina Velikoj župi Dubrava od 2.11.1941.

¹¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. broj 177-VT 123/1941, Dopis Kotarske oblasti Čapljina Velikoj župi Dubrava od 2.11.1941.

¹² Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 1999: dokument 2 i dokument 24, u kojem se opisuju četnička zvjerstva na području Kotarske oblasti Ravno u mjesecu travnju, svibnju, srpnju i kolovozu 1941.

u zaleđu obale od Vrbovskog, Ogulina, Otočca, Korenice, Donjeg Lapca, Glamoča, Livna, Tomislavgrada, Konjica, Nevesinja i Bileće do granice s Crnom Gorom. Tako je područje Velike župe Dubrava pripalo NDH, u kojoj je ona dobila zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast. Međutim, talijanska je vojska ostala na tom području.

a) Ustaški genocid

Nakon Rimskih sporazuma, preuzimanjem vojne i civilne vlasti na području na kojemu će biti formirana Velika župa Dubrava, posebno u kotarskim oblastima istočne Hercegovine gdje je pravoslavno-srpsko stanovništvo bilo brojno i u većini, ustaše su počeli provoditi rasne zakone donesene nakon uspostave vlasti 10. travnja 1941. godine. O tome Ivo Goldstein piše: “(...) prioritetno je bilo stvoriti ‘novi poredak’ prema modelu kult nacije, kult države i vođe. Totalitarna ideja najsažetije je izražena u programatskom listu ‘Ustaša’ iz lipnja 1941. u kojem se ističe da u ustaškoj državi koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše mora se ustaški misliti, ustaški govoriti i što je najglavnije ustaški raditi. Jednom rječju čitav život u NDH mora biti ustaški.”¹³ Uz navedeno, donesena je i zakonska odredba za obranu naroda i države, “temelj sustava političkog terora od masovnih streljanja talaca do osnivanja logora.” Uz redovne, predviđeni su i izvanredni sudovi.¹⁴ Slijedili su rasni zakoni: Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda. Navedene zakonske odredbe bile su prvenstveno uperene protiv Židova i Roma, a mnoge druge protiv Srba.

Kad su dubrovački ustaše nakon potpisivanja Rimskih ugovora u Dubrovniku preuzele vlast, prišli su realizaciji genocidne politike protiv Židova i Srba na području grada Dubrovnika. Nosilac te politike bili su Ustaški stožer i ustaški logor u Dubrovniku. Pri Ustaškom stožeru formirano je tijelo Ustaška obrambena služba, koja je bila posebno zadužena za dosljedno provođenje donesenih rasnih zakona. Dana 3. lipnja 1941. godine predstojnik Gradskog redarstva donosi Naredbu 7, kojom svim Židovima zabranjuje posjećivanje javnih lokala, kavana, kino dvorana i javnih kupališta. Židovima je također naređeno da nose značke s istaknutim slovom Ž, čime su trebali svima pokazati da su Židovi. Svako kršenje ustaških naredbi strogo se kažnjavalo. Ujedno su na trgovačkim i obrtničkim radnjama morali istaknuti na hrvatskom, njemačkom i talijanskome jeziku da je to židovski dućan ili poslovnica.¹⁵

¹³ Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest 1918.-2008.* Zagreb: Europapress holding; Novi liber, 2008: 274.

¹⁴ I. Goldstein, *Hrvatska povijest 1918.-2008.*: 274.

¹⁵ *Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske* (dalje: ZKRZ), kut. 12, Glavni urudžbeni zapisnik (dalje: GUZ) 2235/18/3-45 (HDA).

Naredbom br. 10 od 26. lipnja 1941. obznanjuje se zabrana svim Srbima i Židovima bilo koje vjeroispovjesti te članovima bivše “Mlade Jugoslavije” i “Jugoslavenskog sokola”, kao i četnicima, bilo kakvo okupljanje na javnim i privatnim mjestima u grupama više od dva lica i kretanje u gradu prije 7 i poslije 20 sati. Uz navedeno, svi posjednici radio aparata bili su obvezni u roku od 24 sata od obznajivanja prijaviti Gradskom redarstvu svoj radio aparat (ispravan i neispravan).¹⁶

Ustaška obrambena služba pri Ustaškom stožeru Velike župe Dubrava, obznanila je 13. kolovoza 1941. Opći proglas, po kojem su svi Srbi i Židovi s područja Gruža, Dubrovnika i Lapada, bez obzira na vjeroispovjest, morali u određenom roku predati sve svoje automobile, kamione, motocikle, pisaće strojeve, aparate za umnožavanje, tiskarske boje, motorne čamce svih vrsta, gondole (sandoline), pogonski materijal za motore (benzin, naftu, ulje za podmazivanje), dijelove motora, sav pribor za popravak i montiranje motornih kola, gume svih vrsta za bilo koja vozila, jahaći pribor, svaki i najmanji dio vojničke opreme i oružja (hladnog i vatrenog), matrice, papir za umnožavanje, fotografske aparate, dalekozore itd. Bio je to početak pljačke obilježenih i bespravnih građana Dubrovnika (Židova i Srba) koji su postali plijen tzv. “divljih ustaša” kako su ih u dokumentima nazivali.¹⁷

U Dubrovniku je u vrijeme travanjskog rata 1941. godine bilo 82 Židova. U lipnju 1941. uhićeno je i upućeno u logor šestero, od kojih je samo jedan dočekao kraj rata.¹⁸ Ostali će se kasnije otpremati u židovske logore Kupari i Rab.

Ustaški političari bili su posebno zainteresirani za Bosnu i Hercegovinu. Za njih je NDH bila nezamisliva bez Bosne i Hercegovine, koju su smatrali hrvatskom povijesnom pokrajinom i srcem Hrvatske. S obzirom da je u istočnoj Hercegovini bilo više od pola Srba, navedena ustaška genocidna politika brzo je došla do izražaja. Rješenje pitanja Srba u istočnoj Hercegovini bilo je vrlo složeno i nije se moglo rješavati kao što se rješavao progon Židova, jer ih je bilo mnogo. Napad na Srbe počeo je optužbama da su odgovorni za stradanja katolika i muslimana u predratnoj Jugoslaviji. Srbe su proglašavali krivcima za sve hrvatske nedaće kroz povijest. Ubrzo su zatim ustaše počeli s pokoljima

---

¹⁶ ZKRZ, kut. 12, GUZ 2235/18/3-45.

¹⁷ ZKRZ, kut. 12, GUZ 2235/18/3-45.

¹⁸ ZKRZ, kut. 12, GUZ 2235/18/3-45, Okružna komisija za ratne zločine, br. 2230/1945. Uhapšeni su Josip Brener, fotograf, Josip Fuchs, trgovački poslovođa, Leo Klein, trgovac, njegova žena Ada i šestogodišnji sin Djuro. Otpremljeni su u Jasenovac i Staru Gradišku. Ostao je živ i dočekao kraj rata jedini Josip Fuchs.

Srba u Nevesinjskom, Gatačkom, Stolačkom i Ljubinskom kotaru. O tim pokoljima mnogi su suvremenici napisali svoja sjećanja, ali su zabilježena i u službenim dokumentima pronađenima u pismohrani Velike župe Dubrava. Prema izjavama nekih ustaških funkcionara, jednu trećinu Srba trebalo je pobiti, trećinu preseliti, a trećinu prisiliti da prime katoličku vjeru.¹⁹

Odmah po uspostavi ustaške vlasti u Dubrovniku, Ustaški stožer i njegova Ustaška obrambena služba imenovat će povjerenike u židovskim i srpskim trgovačkim radnjama. Time uzimaju pod svoju kontrolu poslovanje tih radnji. Njihovi vlasnici će od njihova poslovanja za život primati onoliko koliko im ustaška vlast dozvoli. Mnogi su se povjerenici neljudski odnosili prema vlasnicima radnji. Zbog šikaniranja i zlostavljanja, Laura Landau Steinitz, žena Vilima Steinitza, oduzela je sebi život bacivši se 27. srpnja 1941. godine u provaliju podno parka Gradac. Ustaški agenti i ostali dužnosnici ucjenjivali su Židove koji su još bili na slobodi i od njih izvlačili novac i dragocjenosti pod izgovorom da ih neće uhititi.

Od istaknutih dubrovačkih ustaša, Okružna komisija za ratne zločine u dokumentima navodi više imena: Ivo Rojnica, stožernik, Mladen Kaštelan, logornik, Ante Matić, ustaški povjerenik kod Redarstva Dubrovnik, Mirko Živković, predstojnik Gradske policije, Tomislav Zdunić, ustaški poručnik i čelnik Ustaške obrambene službe, Đuro Ivković, čelnik Ravnateljstva redarstva Velike župe Dubrava i čelnik Ustaške nadzorne službe u Velikoj župi Dubrava te drugi.²⁰ Među tzv. "divljim ustašama" bio je i Ante Dužević, predratni ustaša, koji se isticao u pljačkama židovskih i srpskih dućana i stanova zajedno s policijskim agentima i povjerenicima židovskih i srpskih dućana i radnji.

Organizaciju ubijanja u NDH provodila je specijalna služba unutar Ravnateljstva za javni red i sigurnost te Ustaška obrana kao treći odjel Ustaške nadzorne službe, kojoj je 1941. na čelu bio Eugen Dido Kvaternik. Pokolj Srba u istočnoj Hercegovini počeo je krajem svibnja i početkom lipnja 1941. godine. Hapšenja i likvidacije počele su se provoditi krajem svibnja i početkom lipnja 1941. Po svemu sudeći, traženje oružja bila je izlika za uhićenja i likvidacije. Već od prvih dana lipnja 1941. grupice ustaša (uglavnom lokalnih Muslimana, uz relativno mali broj Hrvata) tražili su skriveno oružje, a kad ga ne bi našli odvodili su muškarce i ubijali ih.

¹⁹ I. Goldstein, *Hrvatska povijest 1918.-2008.*: 277.

²⁰ ZKRZ, kut. 12, GUZ 2235/18/3-45. Među njima su: Marcelo Brkan, ustaški poručnik, Ivo Miljević, Ragib Lisić, Šerif Soknić, Viktor Podgorski, Martin Tomić, policijski agenti, Dario Bracanović, referent Redarstva.

Po naređenju ustaškog povjerenika Togonala, u Kotarskoj oblasti Gacko dana 4/5. lipnja ubijeno je oko 140 stanovnika sela Korita i bačeno u jamu nedaleko sela, a 9. lipnja “ustaše su ubile i u jamu kod Korita bacile još 27 osoba.”²¹ U jamu Korita bacani su i leševi ubijenih iz sela Zagradca. Na području Gackog, po naređenju Jure Francetića, povjerenika za Bosnu i Hercegovinu, ubijeno je 20 talaca zato što se neki ustanici iz tog kraja nisu htjeli predati. Likvidacije su nastavljene na području Kotarske oblasti Ljubinje u selima Zavali i Veličanima, Popovu Polju i drugim mjestima. U Popovu Polju, Kotarska oblast Ljubinje, 22. i 23. lipnja uhićeno je oko 200 mještana i bačeno u jamu Ražanj Do. Isto je učinjeno i u selu Berkovići, u Kotarskoj oblasti Stolac.²² Iz Čapljinje je mnogo mještana odvedeno u Opuzen i tamo likvidirano.

Dubrovnik i Dubrovački kotar početkom srpnja 1941. potresao je ustaški zločin učinjen u Rudinama u noći između 2. i 3. srpnja 1941. Skupina dubrovačkih ustaša, kojima je na čelu bio predratni ustaša Ante Dužević, uhapsila je skupinu dubrovačkih građana, dovela ih iz Dubrovnika autobusom do mjesta Rudine nedaleko Stona i tamo na svirep način ubila.²³ U to vrijeme u Dubrovniku je Ivo Rojnica stožernik, prof. Mladen Kaštelan logornik i Đuro Ivković voditelj redarstvene službe u općini Dubrovnik.²⁴ Izvršitelji zločina su Ante Dužević, Vlaho Matičević i drugi. U mjestu Ravno ustaše su ubile 150 pravoslavaca od 18 do 50 godina, a nakon toga je, po naredbi iz Zagreba, trebala uslijediti velika seoba Srba iz istočne Hercegovine.²⁵

Župan Velike župe Dubrava obavještava Ministarstvo unutrašnjih poslova o ustaškim zločinima: “Nemile pojave grabljenja vlasti od strane neodgovornih i

²¹ Slobodan Šokota, »Prve ustaničke borbe.«, u: *Hercegovina u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Beograd, 1961: 44-45; Davor Marijan, »Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2003): 551. Prema sjećanju nekih mještana iz tog kraja koji su se uspjeli spasiti bijegom, ustaše su ljude ubijali maljevima i bacali ih u jamu.

²² S. Šokota, »Prve ustaničke borbe.«: 44-45. Šakota piše da je u selu Berkovići “poklano 260 ljudi, a u cijeloj Kotarskoj oblasti Stolac do kraja kolovoza 1941. u jame na Vidovom Polju, Poplatu, kod Bivoljeg Brda i Šurmanaca, neki suvremenici tvrde da je bačeno u jame 2000 ljudi.”

²³ *Fond Službe državne sigurnosti (SDS) Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova (RSUP)* (dalje: *Fond SDS-RSUP*), kutija 26, sig. 0.13.0.11 (HDA). Uhićenici su prije likvidacije sebi morali iskopati jamu.

²⁴ U Rudinama su ubijeni: Marko Iličković, Jovo Pravica, Milan Vučić, Ivo Lečić, Risto Kosović, Jovo Medan, Murat Hajdarhodžić, Vasilije Kovačević, Boško Popovac, Mirko Popovac sa sinom.

²⁵ Neva Žurić Scotti, »Talijanski okupacijski sistem na dubrovačkom tlu (1941.-1943).«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1030.

sumnjivih elemenata, koji se uvlače među ustaše a spadaju u 'nastaše' izgleda da nijesu ni nakon povijesnog govora Poglavnika od 30. VI. prestali. Ove pojave mnogo škode među pučanstvom te ih i svi čestiti Hrvati otvoreno i žestoko osuđuju. Narod je počela zahvaćati opet neka zebnja i tjeskoba, slično kao u Rusiji za pojave CE-KE. Oružništvo ne može još da se oslobodi strahovanja pred tom morom, pa se ne usuđuje da drži poredak gdje treba i da posreduje, a osjeća se da pri posredovanju mora doći do otvorenog sukoba s tobožnjim ustašama. Osim toga dok ove osobe nose odoru ustaše, oružništvo se boji za svoj opstanak, pa izbjegava sukob."²⁶ Veliki župan u svom izvještaju navodi i pojedinačne primjere takvog ponašanja ustaša. Navodi da je jedan ustaša pitao logornika u Metkoviću, prof. Antu Jelavića, zašto se na tom području ništa ne ubija i tko je veliki župan u Dubrovniku, a tko stožernik. Kad su mu odgovorili, rekao je Jelaviću "da treba ubiti i velikog župana i stožernika i uzeti vlast, te ubijati, jer da tako dalje ne ide."²⁷ U izjavi isljednicima OZNE veliki župan Ante Buć govori o ustaškom teroru u Dubrovniku poslije Rimskih ugovora. Tvrdi da je dio ustaša pljačkao srpsku imovinu, čemu se on suprostavljao. Logornik prof. Mladen Kaštelan, kaže Buć, opljačkao je kuću obitelji Račić, čiji su vlasnici bili u Zagrebu. Na intervenciju velikog župana, oduzetu imovinu Račićevih sud je preuzeo u pohranu. Buć je spriječio i pljačkanje kuće trgovca Vragolova iz Cavtata, koju je pokušao opljačkati Ante Dužević, ustaški emigrant i izvršitelj pokolja u Rudinama. Ante Buć također tvrdi da je ustaški stožer u Dubrovniku "radio neke stvari potpuno na svoju ruku osobito dok nije izašla naredba koja je takvo djelovanje ograničavala."²⁸

b) Srpski političari istočne Hercegovine protive se NDH

Politički čelnici srpskog stanovništva, svi odreda orijentirani za obnovu monarhije u kojoj bi Srbi i dalje imali rukovodeću ulogu, nastojali su, uz pomoć Talijana, istočnu Hercegovinu izdvojiti iz NDH i priključiti je Crnoj Gori, u kojoj je Italija već uspostavila okupacijsku vlast. Mnogi srpski i crnogorski političari su vjerovali da će Italija obnoviti crnogorsku državu pod svojim

²⁶ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 22901-829 od 28.7.1941. Izvještaj velikog župana Ministarstvu unutrašnjih poslova (HDA).

²⁷ *Velika župa Dubrava*, kut 3, inv. br. 22901-829 od 28.7.1941. Izvještaj velikog župana Ministarstvu unutrašnjih poslova. U izvještaju se također navodi da je perovodni vježbenik Kotarske oblasti u Stolcu, Branimir Mastarčić, morao pobjeći iz mjesta jer mu "ustaša" Smrle prijete da će ga ubiti. Isti Mastarčić mu je kazao (Jelaviću) da je jedan iz ustaških redova kazao kotarskom predstojniku Jozi Dražiću "ako ne bude slušao i radio kako oni hoće da će svršiti kao Zoković bivši kotarski predstojnik u Stocu".

²⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 26, 013.0-013.014 red. br. 11.

okriljem.²⁹ U lipnju 1941. talijanski general Alessandro Lusano obilazi mjesta istočne Hercegovine i uspostavlja prisne odnose s protivnicima NDH, kao što su četnik iz Gackog Marko Popović i dr. Novica Kraljević. Lusano huška pravoslavce protiv muslimana i katolika ne bi li time izvukao korist za talijansku imperijalističku politiku na Balkanu. Četnički političari u to vrijeme propagiraju talijansku okupaciju Dubrovnika i istočne Hercegovine.

c) Oduzimanje oružja srpskom stanovništvu

Nakon potpisivanja Rimskih ugovora Italija je dopustila uspostavu vlasti NDH na čitavom dotad njenom okupacijskom prostoru u II. operativnoj zoni, pa tako i na području buduće Velike župe Dubrava. Krajem svibnja i početkom lipnja oružnici i vojska NDH dolaze u II. zonu i ubrzo počinju razoružavati stanovništvo.³⁰ Novouspostavljena vlast htjela je oduzeti oružje svima koji su ga imali, a na području istočne Hercegovine bilo ga je mnogo. Na tom području, nakon travanjskog rata, "dijelovi domicilnih trupa bivše Jugoslavenske vojske povukli su se u istočnu Hercegovinu gdje su se razišli i vratili svojim domovima."³¹ Dakle nisu razoružani, sačuvali su doneseno oružje i opremu. Vlast NDH je smatrala da je u datom trenutku razoružanje tog stanovništva i prikupljanje cjelokupnog ratnog materijala najvažniji dio njihova posla. "Razoružanje imade se vršiti tako, da se mjesto za mjestom, selo za selom pretraži".³² Srbi su pošto-poto nastojali zadržati oružje i opremu. Nastojeći izbjeći oružane sukobe, vlasti NDH u više navrata odgađaju rokove predaje oružja. Zadnja odgoda bila je 18. srpnja 1941.

Stanovništvo srpske nacionalnosti pruža otpor oduzimanju oružja, što su ustaše strogo kažnjavali, najčešće smrću. Prvi otpor ustanici su pružili 1. lipnja u selu Drežnju. Egzekucije protiv ustanika i onih koji su ustanike pomagali, nastavljene su kroz čitav mjesec lipanj 1941.

---

²⁹ U to vrijeme već postoji plan "Homogena Srbija" Stevana Moljevića s određenim granicama buduće Velike Srbije, koji su srpski političari u istočnoj Srbiji prihvatili za svoj politički program. Na temelju tog plana Srbi imaju pravo na položaj vodeće nacije na Balkanu koja će stvoriti i organizirati Veliku Srbiju, a koja će obuhvatiti cijelo etničko područje na kojemu žive Srbi. Što je značilo da joj pripada veliki dio Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Sastavni dio četničkog plana "Homogena Srbija" bilo je etničko čišćenje nesrpskih naroda s područje te buduće Velike Srbije. Čišćenje s druge (srpske) strane počelo je u istočnoj Hercegovini s ustancima srpskog življa.

³⁰ Uspostavom velikih županija, čitav teritorij istočne Hercegovine, osim kotarske oblasti Nevesinje, našao se u Velikoj župi Dubrava.

³¹ D. Marijan, »Lipanjanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.«: 546.

³² D. Marijan, »Lipanjanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.«: 546.

d) Srpski ustanak u lipnju 1941. i zločini ustanika

Zločini koje su počinili ustaše i razoružavanje srpskog stanovništva bili su uzrok pobuni koja je počela početkom lipnja 1941. i do kraja mjeseca se pretvorila u velik i snažan ustanak, koji je započeo nakon napada Njemačke na SSSR. Na taj se ustanak nećemo opširnije osvrnuti jer ga je s vojnog i političkog aspekta obradio Davor Marijan u studiji koja je objavljena u *Časopisu za suvremenu povijest*, br. 2 iz 2003. U tim borbama ustanici su palili hrvatska i muslimanska sela i pljačkali njihovu imovinu. U mržnji prema ustašama i NDH oni su se osvećivali nevinom katoličkom i muslimanskom stanovništvu. U više mjesta došlo je do pokolja muslimanskog stanovništva.³³

Napadi ustanika su počeli od oružničkih postaja, od kojih su mnoge osvojene (Jasenik, Stepen, Kazanci, Vrba i druge). Ustanici su zauzimali oružničke (žandarmerijske) postaje, rušili telegrafsko-telefonske stupove i rezali žicu na njima ne bi li spriječili telefonsku i telegrafsku komunikaciju ustaških i domobranskih postrojbi, kao i ustanova vlasti Velike župe Dubrava, između Gackog i Bileća. Nakon intervencije domobranskih jedinica povukli su se s komunikacija u svoja sela, ali se domobrani i ustaše nisu usuđivali ući u njih. Bio je to početak ustanka u istočnoj Hercegovini, koji će se razbuktati krajem lipnja 1941, kada će ustanici krenuti u ofenzivu.

Dana 28. lipnja 1941. ustanici su izvršili dobro organiziran napad na sela Mulji i Avtovac. Tom su prilikom popalili oko 80 kuća, ubili 14 ljudi, dok je 10 uhićeno, mučeno i bačeno u vatru.³⁴ Boreći se za svoja prava ustanici su izvršili mnoge zločine od kojih su najdrastičniji bili oni u Ljubinj i Avtovcu. "Dana 15. lipnja 1941. više desetaka osoba (žena i djece) bačeno je u jame, a preostali muslimani protjerani su u druge krajeve", a na Vidovdan 28. lipnja 1941. "srpski ustanici su u Avtovcu ubili 27 muslimana, uglavnom žena i djece".³⁵

Ustanici su u borbama imali i uspjeha. Porušili su mnoge objekte na komunikacijama, osvojili više mjesta od manjih ustaških posada, prodrli u Nevesinje, odakle je ustanak i započeo, i osvojili mjesto Avtovac 29. lipnja te ga spalili kao i

³³ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. VT 660/41, Izvještaj Kotarske oblasti Gacko velikom županu Velike župe Dubrava od 16.12.1941. (HAD).

³⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. VT 660/41, Izvještaj Kotarske oblasti Gacko Velikoj župi Dubrava od 16.12.1941.

³⁵ Željko Raguž, *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, Stolac: HKD Napredak, Podružnica Stolac, 1997: 189.

muslimansko selo Mulje.³⁶ Krenuli su zauzeti kotarsko mjesto Gacko, koje su prema svemu sudeći mogli i zauzeti, ali poticani od nekih aktera ustanka na pljačku i ubijanje neboraćkog muslimanskog stanovništva, to nisu uspjeli ostvariti. Borbama koje su početkom srpnja 1941. vođene u pothvatu čišćenja ustanika u stolačkom kotaru rukovodio je Mijo Babić, istaknuti ustaški emigrant i osoba punog Pavelićeva povjerenja. Uz njega je bio i još jedan poznati ustaški funkcioner, Rafael Boban. U borbama prema oružničkoj postaji Trusini nedaleko mjesta Berkovići poginuo je Mijo Babić.³⁷

e) Gušenje ustanka

Masovni ustanak ugušile su jedinice Jadranskog divizijskog područja s dijelovima talijanske divizije "Marche" s pristiglim pojačanjima oko 9. srpnja 1941. Ustaše su iz Mostara, Stoca, Bileća i Kalinovika napale ustaničke snage i prisilile ih da se povuku u planine.

Tako su borbe prestale, a u područje istočne Hercegovine ponovno je uspostavljena vlast NDH. Željko Raguž navodi podatke o suradnji talijanskih vojnih vlasti s ustanicima.³⁸

Pišući o Lipanjskom ustanku u istočnoj Hercegovini, Davor Marijan s pravom konstatira da je događaj u navedenom području u pogledu sigurnosnog stanja po mnogočemu obilježio prve dane NDH. U njemu su, po njegovom mišljenju, postavljene značajke koje će pratiti NDH za sve vrijeme njezina postojanja. S jedne strane, to je korpus srpskog pitanja, a s druge međusobni odnos nosilaca vlasti NDH, odnosno dva pristupa prema tom pitanju.³⁹ Nakon gušenja ustanka nastupilo je tzv. privremeno zatišje, a Pavelić je nešto ranije (28. lipnja) podmaršalu Vladimiru Laxi dao ovlaštenje da preuzme vlast na području velikih župa Hum i Dubrava, a on je na teritoriju navedenih župa zaveo opsadno stanje i proglasio vojni sud.

³⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik dokumenata*), tom 4, knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1951: dok. 231, izvještaj Krilnog zapovjedništva u Bileći od 29.6.1941. o borbama u Avtovcu-Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije.

³⁷ D. Marijan, »Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.«: 567-568.

³⁸ Ž. Raguž, *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*: 189. Raguž navodi da su u borbama oko Gacka talijanske jedinice u početku ustanka svojim oklopnim vozilima na sigurno mjesto prebacili srpske ustanike, a da je general fašističke milicije Alessandro Lusano, zajedno s generalnim konzulom u Dubrovniku Amadeom Mammalelom i bojnikom talijanske obavještajne službe Angelom de Matteis, bio glavni huškač srpskih ustaničkih akcija.

³⁹ D. Marijan, »Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.«: 571-572. Drugi nosioci vlasti, uz ustaše, bili su vojska i domobranski časnici koji su se protivili sustavu represije i zločina koji su provodili ustaše.

Ustanak u istočnoj Hercegovini u lipnju 1941. bio je spontan, neorganiziran i kao takav osuđen na brzo gašenje. Po svemu sudeći, u organizacionom smislu ni Mihajlovićevi četnici ni vodstvo Komunističke partije Jugoslavije nisu imali ništa s tim buntom, iako su u njemu dolazila do izražaja shvaćanja jednih i drugih. Dobar dio ustanika kasnije se priključio četnicima, a mnogo manje partizanima.

f) Politika prijelaza pravoslavnih vjernika na katoličku i islamsku vjeru

Na kraju treba reći da je na području Velike župe Dubrava bilo i prelaska pravoslavnih vjernika na katoličanstvo i islam. U mjesecu svibnju i lipnju 1941. godine veliki broj pravoslavnih vjernika (grkoistočnjaka) Kotarske oblasti Ravno selo, Dvrnsnice, Čvaljine i Zavala zatražilo je prijelaz na katoličku vjeru u nadi da će biti zaštićeni od ustaških progona. Za prijelaz na katoličku vjeru trebali su zatražiti potvrdu od kotarske oblasti i potvrdu o osobnoj čestitosti, koje su predavali crkvenim vlastima. U komentaru o prelasku pravoslavnih vjernika na katoličku vjeru u izvještaju se navodi sljedeće: “Za sada oko prelaza na katoličanstvo je dosta rijetko jer talijanske vojne vlasti su očito na strani Srba i oni ih smatraju kao njihove zaštitnike kao što u stvari i jesu. Time se Talijani miješaju u naše interne stvari. Treba sačekati sa ovim vrieme i prilike, koje će, ako Bog da nastati kada talijanska vojna vlast ustupi mjesto našima i tada će se moći pristupiti s uspjehom poslu pokatoličenja grkoistočnjaka”.⁴⁰ U jednom dopisu Gradskog redarstva Dubrovnik stoji da je na području grada Dubrovnika prelaz s grkoistočne vjere na katoličanstvo zatražilo oko 200 osoba, te da je Gradsko redarstvo, u suradnji s ustaškim logornikom, izdavalo svjedodžbe o čestitosti onima koji se nisu teško ogriješili o probitke ili čast hrvatskog naroda. Ujedno se navodi da je navala s molbama nastala prije 7. rujna 1941. (do preuzimanja vlasti od strane Talijana), a sada uvelike jenjava, jer se “mnogi grkoistočnjaci osjećaju sigurnijima”. Ima još nekih kojima se udovoljava, međutim, problem je u tome što nema logornika koji je supotpisnik odluke o čestitosti, pa je rad obustavljen.⁴¹ Inače, treba konstatirati da je, na temelju Poglavnikove odredbe, osnovan poseban vjerski odsjek koji je koordinirao rad na prijelazu s pravoslavne na katoličku vjeru i vodio evidenciju svih prijelaza. Uz navedeno, postojale su i upute Ministarstva bogoštovlja kojih se prilikom prijelaza trebalo

⁴⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17548-370, Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava od 29.9.1941.

⁴¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17548-370, Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava od 29.9.1941.

pridrđavati. U tim uputama između ostalog se navodi: "Ponovo se naglašava da se priprostem svijetu, seljačkom, radničkom izdaju bez odvrćanja dozvole za prijelaz u iznimnim slučajevima da su takvi stajali u otvorenom sukobu s državnompravnom vlašću. Za poluinteligenciju i inteligenciju, trgovce, obrtnike, činovnike i svećenike, naročito za one koji su se isticali u protuhrvatskom radu nek se nipošto ne izdavaju dozvole za prelaz do daljnje odredbe, osim u iznimnim slučajevima".⁴² Prema važećim propisima, koji se u praksi nisu poštivali, svi o koji su prešli na katoličku ili muslimansku vjeru uživali su punu zaštitu "državljanstva i građanstva NDH, te im je bila zagarrantirana sigurnost". U uputama za prijelaz s jedne na drugu vjeroispovijest isključena je svaka prisila.

Iz dokumenta o prijelazu na drugu vjeru vidljivo je bilo proteđiranje prijelaza na katolićanstvo. To je vidljivo iz obraćanja reis-ul-uleme, vrhovnog starješine islamske vjerske zajednice u NDH. On se obraća potpredsjedniku vlade u pogledu "sve to većeg prijelaza grkoistoćne i židovske vjeroispovjedi na islam odnosno katolićanstvo".⁴³ U dopisu ulema navodi da se grkoistoćni pripadnici koji prelaze na katolićanstvo ne podvrgavaju nikakvim iznimnim mjerama i da najviše stjeću pravo koje imaju i Hrvati. Naprotiv, prema grkoistoćnjacima koji prelaze na islam postupa se drukćije i promjena vjere nimalo ne poboljšava njihov osobni položaj niti njihov odnos prema državi. Neki grkoistoćnjaci, tvrdi ulema, koji su prešli na islam, ubijeni su samo zato što su prešli na islam.

g) Zbjegovi

Još za vrijeme ustaških pokolja stanovništvo se povlačilo u planine. Pred ustašama su bježale čitave obitelji ostavljajući prazne kuće. Skrivali su se u planinama: Baba, Sniježnica (kotar Nevesinje), Leбриšnik (kotar Gacko), Sitnica i Viduša (kotar Bileće), Bijela Gora i Babani (kotar Trebinje), Ilija (kotar Ljubinje), Hrgud (kotar Stolac) i drugim planinama. U nekim od navedenih zbjegova bilo je i do 15.000 ljudi. U jednom dokumentu o zbjegovima se kaže da su se kućama vratile samo žene, djeca i stariji, a da su "jaći i sposobniji ostali u četnicima". Oni koji su se vratili, obrađivali su polja i pasli stoku i "stalno neprimjetno odvozili namirnice i stoku u planine gdje su odmetnici (Hrgud, Ilija, Sitnica) te da su ih snabdjevali sa svim potrebštinama, kupovale i donosile sol i ostale potrebštine. Svaka kuća kupila je od 50-150 kg soli".

⁴² *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17428-131, Vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu Velikoj župi Dubrava od 19.9.1941.

⁴³ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17565-410 od 30.9.1941, Pismo reis-ul-uleme predstojućištva vlade br. 592-1941 u Banja Luci.

Planine Hrgud, Sitnica, Podmilje i Ilija bile su u rukama četnika, a od “25. kolovoza 1941. cijeli atar općine Berkovići, pao je u ruke četnika” i tada je uništena oružnička postaja u Berkovićima, ubijeno 450 građana Hrvata i Muslimana i nekoliko oružnika. Danas ovim područjem vladaju četnici.⁴⁴

Zbjegove su osiguravale straže. U zbjegovima se osjećala nestašica hrane i vode. Svako je selo izabralo svoj seoski odbor, koji se brinuo za smještaj i ishranu. Ustanici su bili organizirani u čete tzv. “narodnu vojsku”. U četama su se nalazili svi sposobni muškarci sela i dobivale su ime po imenu sela iz kojega su potjecali njezini pripadnici. Vodili su ih komandiri, birani ljudi koji su se isticali hrabrošću. Čete nisu imale jedinstveno rukovodstvo ni politički program nego su se spontano digli na ustanak i u borbama ispoljavali osvetu za prilike u kojima su se uspostavom NDH našli.

h) Doba zatišja i pokušaji smirivanja

Glavni stožer hrvatskog domobranstva 7. kolovoza 1941. upućuje zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja Poglavnikovu naredbu da se mjesne ustaške organizacije odmah koncentriraju u središtima kotarskih oblasti i da prekinu svaku akciju, napose čišćenje pobunjeničkih područja. I domobrani su obustavili svaku daljnju akciju “čišćenja”, s tim da su se grupirali u pojedinim mjestima i prethodno se na tom području osigurali. Na napad su trebali odgovoriti samo vatrom i suzbiti ga. Dakle, odustaje se od daljnjih oružanih akcija “čišćenja” pobunjeničkih područja. Ustaške snage načelno su se mogle upotrijebiti samo za zaštitu mjesta, i to ako ih pozovu predstojnici kotarske oblasti.⁴⁵

Iz navedenog je vidljivo da je u sukobu sa srpskim ustanicima, ustaše zasad pobijedila politika vodstva hrvatske vojske. Uvidjelo se da se ne raspolaže s dovoljnim snagama za korjenito gušenje ustanka, pa se odustalo od daljnjeg tzv. “čišćenja pobunjeničkog prostora”.

Nakon pokušaja gušenja ustanka protiv Srba, u istočnoj Hercegovini poduzimaju se nove zakonske mjere kojima Srbi dolaze u neravnopravan položaj prema, kako se to isticalo u NDH, Hrvatima katoličke i muslimanske vjere. Progona Židova nije bilo, jer ih nije bilo u istočnoj Hercegovini. Sudbinu Židova u Dubrovniku već smo spomenuli, a mnogi su, bježeći pred ustaškim terorom u Bosni, nakon

⁴⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, in. br. 17567-417 od 2.10.1941. Kotarska oblast Stolac VŽD.

⁴⁵ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, sign. 17364, taj. br. 16 od 7.8.1941. Ova je obavijest upućena svim kotarskim oblastima, ravnateljstvu župskog redarstva, a uputio ju je podžupan Muhamed Mehičić 9.8.1941. po nalogu vojskovođe vojske NDH i potpisao glavar Glavnog stožera podmaršal Morić.

kapitulacije Jugoslavije došli u Dubrovnik gdje su se našli pod talijanskom zaštitom. Talijani su ih smjestili u logor u Kuparima.

U kolovozu je naređeno da se pohapse svi Srbi, bez obzira na vjeru. Gdje su Srbi bili u većini (Bileće, Gacko, Trebinje, Stolac, Ljubinje), počela se provoditi registracija Srba. Svaka kotarska oblast na svom je području trebala u roku 15 dana popisati sve Srbe u općinama, bez obzira na vjeru (dakle, i one koji su prešli na katolicizam).⁴⁶ S obzirom na korespondenciju kotarskih oblasti s Velikom župom Dubrava, može se zaključiti da se registracija teško provodila. Kotarska oblast Gacko javlja Ravnateljstvu ustaškog redarstva da postoje zapreke u popisu, jer u kotaru vladaju nenormalne prilike i da Srbi odmetnici, naoružani, “stalno vrše oružane napade i to na ono stanovništvo koje je u domašaju naših vlasti, te se može reći da je 70% stanovništva kotara izvan domašaja naših vlasti, a tek 30% je u domašaju naših vlasti”. Sigurnost je ugrožena, jer ih na mnogim područjima Srbi napadaju, zato traže odgodu izvršenja popisa.⁴⁷

Predstojništvo gradskog redarstva u Dubrovniku upućuje Ravnateljstvu redarstva NDH informaciju o popisu Srba. U njemu se navodi da se popisu nije postupilo odmah, jer se “nadalo da će se kroz kratko vrijeme izvršiti seljenje Srba po uputama Ravnateljstva za ponovu, pa da će se onda samo preostali dio Srba registrirati i da će se na taj način izbjeći suvišan posao. Radi nastale ‘senzacije’, s Talijanima”, kako piše u dopisu, “sada se vidi da se seoba neće moći skorih dana izvršiti pa će se za 4-5 dana dok se situacija ne razbistri odmah pristupiti udovoljavanju gore citirane okružnice”.⁴⁸ O daljnjem rješavanju ovog pitanja dokumenti u fondu Velike župe Dubrava šute. Za pretpostaviti je da su Talijani spriječili provođenje okružnice. Vezano uz navedeno, Ravnateljstvo

⁴⁶ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, sign. 17364, br. 2/1941 od 23.7.1941. U odgovoru na navedenu naredbu Ravnateljstvu župskog redarstva, Kotarska oblast Čapljina 31.7.1941. odgovara da na upit o popisu ne mogu udovoljiti jer nemaju pisaćeg materijala za popis svih Srba, budući da nadležna oblast od početka godine nije dobila sredstva za potrebe kancelarije. Od Velike župe Dubrava traže pisaće mašine i ciklostil za umnožavanje spisa.

⁴⁷ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. 175. Kotarska oblast Stolac 8.8.1941. U dopisu se navodi da je popis onemogućen jer je srpsko pučanstvo 4/5. kolovoza napustilo svoje domove i pobjeglo u planine. U Stolcu, kaže se, nema više od nekoliko obitelji, i to nepotpunih, jer nedostaju brojni članovi. Pitaju župana što raditi.

⁴⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. 175. Dopis Predstojništva grada Dubrovnika Ravnateljstvu ustaškog redarstva NDH od 19.7.1941. stoji: “Iz postojećih dokumenata ne može se utvrditi koju su to ‘senzaciju’ Talijani izveli. Može se samo naslućivati da su se oni tom raseljavanju suprostavili”. U dopisu iz Ureda Poglavnika br. 175/1941 od 26. kolovoza, upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, stoji da pozivom na izvanrednu zakonsku odredbu Poglavnika ponovno treba upozoriti velike župane da se ne raseljuje pučanstvo bez odluke Ravnateljstva za ponovu. Ovaj je dopis potpisao, po odredbi Poglavnika, predstojnik Ureda, krilni pobočnik Glavnog stožera, pukovnik Sabljak.

za javni red i sigurnost NDH uputilo je Velikoj župi Dubrava dopis 30. srpnja 1941. da se u interesu javne sigurnosti svi Židovi (pokršteni ili ne) i Srbi (prešli na katolicizam ili ne), zatvoreni pod sumnjom da su komunisti, protiv kojih inače ne postoji nikakav dokazni materijal kojim bi se mogli staviti pred prijeki sud, otpreme u sabirni logor župskog redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu.⁴⁹

U prvoj polovici kolovoza, ustaše su u Dubrovniku izvršili više pretresa sumnjivih osoba i oduzimali im imovinu. Tako su izvršili pretres stana Nede Mitrović, žene Pavove iz Sarajeva, koja je privremeno boravila na Šipanu. Osoba nije bila sumnjiva i u stanu ništa nije pronađeno. Na Šipanu su ustaše izvršile pretres više stanova. U Šipanskoj Luci ustaše su zaplijenile jahtu Dobrivoja Božića iz Raške. To su učinili ustaše Vlaho Matičević i neki Marčinko iz Dubrovnika.⁵⁰ Primjere hapšenja i premetačina u Dubrovniku pojašnjava veliki župan Ante Buć tvrdnjom da se navedene radnje nisu vršile s njegovim znanjem i da ih je provodio šef župskog redarstva u suglasnosti s redarstvom za javni red i sigurnost u Mostaru.⁵¹

Iako talijanske vojne vlasti tada nisu imale nikakvu vlast na tom području, ipak je zapovjednik pješачke divizije "Marche" general Giuseppe Amico zahtijevao od predstojnika župskog redarstva Ivkovića da ga izvijesti o svakom političkom ili masovnom hapšenju, rekavši da Hrvati nisu u stanju uspostaviti vlast i sačuvati autoritet vlasti, te ako se ponovi kakva protuzakonitost da će on intervenirati s karabinjerima.⁵² Ustaški logornik iz Stoca dolazi u Dubrovnik i uhićuje šofera autobusa imenom Jovana koji je vozio na liniji Dubrovnik-Hercegovni. Veliki župan Antun Buć brzojavno intervenira i informira podmaršala Vladimira Laxu, naglasivši da je uhićen Crnogorac i da će ga Talijani sigurno zaštititi i tražiti da ga se pusti iz zatvora. Ujedno ga informira da mu je talijanski konzul u Dubrovniku rekao da ukoliko dođe do masovnih hapšenja (misli na akciju kojom dirigira ustaški pukovnik Ivan Herenčić iz Mostara) u kojima bi bio uhapšen koji pripadnik rodnom iz anektiranih krajeva da bi intervenirao.⁵³

⁴⁹ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. 1513/II. Od 30.7.1941. U dokumentima nema podataka o postupljenome.

⁵⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. 17366 od 12.8.1941. Dopis Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava.

⁵¹ *Fond SDS-RSUP*, kutija 26, sig. 0.13.0.11, zapisnik o saslušanju Ante Buća, velikog župana u Dubrovniku 1944.

⁵² *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. broj 17356 od 4.8.1941.

⁵³ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. broj 17356 od 4.8.1941. Svakome tko je rođen u kraju koji je Italija anektirala, pa i drugom, talijanske su vlasti davale talijansko državljanstvo ako su podnijeli molbu. Mnogi su na taj način izbjegavali službu u domobranstvu, a nisu bili obvezni služiti ni u talijanskoj vojsci. Talijani su ovu mjeru provodili da bi stekli naklonost kod našeg stanovništva.

Drugi ustanak Srba u kolovozu 1941. godine

a) Stanje uoči ustanka

Nakon kratkotrajnog zatišja, krajem srpnja počele su nove ustaničke čarke u istočnoj Hercegovini. Od sloma Lipanjskog ustanka do kolovoza, ustanici su za vrijeme zatišja usavršavali svoju vojnu organizaciju, pa su u drugi ustanak ušli s boljom vojnom organizacijom i strategijom. Njihove početne borbene akcije započinju već početkom kolovoza 1941. U početku napadaju komunikacije i transporte, te slabije oružničke postaje. Tako 5. kolovoza u selu Rankovici (kotar Ljubinja) napadaju oružničku ophodnju, pa 7. kolovoza oružničku postaju Vlahovići (kotar Bileće), a 10. kolovoza oružničku postaju Poljice (kotar Trebinje). Dana 11. kolovoza 1941. povlači se oko 200 ustanika iz Popova Polja, Zagore i Podbrda. Dana 21. kolovoza vrše diverziju na pruzi Popovo Polje-Poljica, stajalište Diklići, zatim na stajalište Grmljani. Nakon ovih početnih borbi, podmaršal Vladimir Laxa uputio je 13. kolovoza proglas ustanicima, nastojeći ih privoljeti na povratak kućama i predaju oružja, uz garanciju osobne slobode i zaštitu imovine. Ustanici nisu poslušali Laxu, nastavili su se oružano boriti protiv vlasti NDH.

Od Huma do Ravnog, u razmaku od 40 km uz željezničku prugu, nalaze se sela naseljena isključivo Srbima, a oni su većinom odbjegli iz svojih domova i krili se po visovima južno od željezničke pruge. Iz izvještaja je vidljivo da nisu sudjelovali u ustaničkim akcijama. Kad su ponovo počele borbe, predstojnik Kotarske oblasti Trebinje i tamošnji časnici i oružnici koji se s vojskom nalaze na osiguranju pruge nagovarali su odbjegli da se vrate. Oni su se vratili i nastavili obrađivati svoja polja. Povratnicima je garantirana osobna i imovinska sigurnost.⁵⁴

Nove borbene aktivnosti ustanika izazivaju paniku i strah od novih pokolja među katoličkim i muslimanskim stanovništvom. Zapovjednik kopnene vojske NDH, general Stancer, u povodu tog straha i panike reagira naredbom u kojoj između ostalog piše: "Ustanovljujem da su popustili živci kod pučanstva u insurgiranim (ustaničkim op. a.) krajevima radi precjenjivanja broja insurgenata koji bi kad se sve vijesti uvažavaju iznašali pola milijuna četnika. Zapovjedništva imadu spriječiti stanovništvu širenje panike i nepotrebnog uzrujavanja i bodriti ih na čuvanje živaca i na borbu protiv četnika. Oni zapovjednici koji navedeno

---

⁵⁴ *Zbornik dokumenata*, dok. 261, Izvještaj IV. Oružničke pukovnije o akcijama ustanika u Hercegovini i istočnoj Bosni od 6. do 16.8.1941.

ne izvrše budu meki i neodlučni će odgovarati.”⁵⁵ Kasniji događaji će pokazati da general Stencer nije bio u pravu i da se stanovništvo imalo čega bojati.

Drugo pitanje vezano za ustanak bila je opremljenost oružnika u suzbijanju ustanika. O toj ne baš dobroj pripremljenosti jedan izvještaj svjedoči da je oružništvo u ovim krajevima bilo nedovoljno pripremljeno i malobrojno, te neobučeno i ne baš dobro opskrbljeno oružjem, municijom i drugim važnim sredstvima za oružničku djelatnost. O tome se, između ostalog, kaže slijedeće: “Iz službe je otpušteno 75% Srba oružnika, a na njihova mjesta uzeti su Hrvati kao pokusni i pomoćni oružnici. Oni su još potpuno neškolorani i kao takovi nespremni za samostalno vršenje službe.”⁵⁶ Oružničko vodstvo nije bilo zadovoljno odnosom najviših organa civilne vlasti prema Srbima nakon uspostave NDH. U jednom izvještaju o tome piše: “Sve je bilo oduševljeno naglim prestankom rata i zanosilo se proglašenjem Hrvatske državne samostalnosti. Pri tome se izgubilo iz vida prisustvo velikog broja Srba na teritoriju ove i susjednih pukovnija iako se moralo računati s time da se oni neće lako pomiriti s novim državnim poretkom, a još manje novoosnovanom hrvatskom državom.”⁵⁷ Najvišim organima vlasti NDH se zamjera što nisu pronašli mogućnosti da se Srbi vežu uz novoosnovanu državu ako ne kao iskrene pristaše, a ono bar kao lojalni građani. Sve je išlo za tim da se oni odbiju od svoje nove domovine i od njih stvore njeni zakleti neprijatelji.

b) Početak i razvoj ustanka

Poslije 20. kolovoza počele su borbe u svim krajevima istočne Hercegovine. Prvo su ponovno napadane oružničke postaje u manjim mjestima i komunikacije (željezničke pruge, postaje, mostovi itd). U tim početnim akcijama ustanici su imali uspjeha. Kasnije su ustanici napadali jača utvrđena mjesta i sjedišta kotarskih oblasti. Najzamašnije borbe vođene su duž komunikacije Trebinje-Bileća-Plana-Stolac. Borbe oko Bileće su se vodile i za samo Bileće, zauzeti

⁵⁵ *Zbornik dokumenata*, dok. 239, Naredba vojskovođe NDH od 31.7.1941. za sprečavanje panike među stanovništvom u pobunjenim krajevima.

⁵⁶ *Zbornik dokumenta*, dok. 254, Izvještaj zapovjedništva IV. Oružničke pukovnije od 6.8.1941. o situaciji u Bosni i Hercegovini i prijedlog za preuzimanje mjera u cilju gušenja ustanka, upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH.

⁵⁷ *Zbornik dokumenta*, dok. 254, Izvještaj zapovjedništva IV. Oružničke pukovnije od 6.8.1941. o situaciji u Bosni i Hercegovini i prijedlog za preuzimanje mjera u cilju gušenja ustanka, upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH.

su Berkovići. Uspjelo se ući u Bileće, razoružani su domobrani na Trusini, napadnuto je Ljubinje i zauzeta Lastva. Kod sela Miruše u blizini Bileća 22. kolovoza ustanike napadaju jake domobranske i ustaške snage (oko 500 vojnika). Općinsko mjesto Berkovići, kao jako uporište, osvojeno je 25. kolovoza. Teške borbe vođene su za jako uporište Planu, koja je nakon dvodnevne borbe 27. kolovoza osvojena, a nakon toga i oružnička postaja Jasen, pa su ustanici izbili na položaj iznad Trebinja. Iz Plane se dio ustaša i domobrana povukao u Bileće, zatvorivši se u jaku tvrđavu zvanu Bilećki logor. U borbama na Trusini 31. kolovoza zarobljeno je oko 340 domobrana. Ne navodi se kakva je bila njihova sudbina. Ustanici iz zbjega Ilije i Sitnice napali su 31. kolovoza općinsko mjesto Ljubinje. Za to mjesto dva su se dana vodile borbe. Ustanici su uspjeli doći do samog mjesta, ali ga nisu uspjeli osvojiti, jer su se 2. rujna ustaško-domobranske snage uspjele probiti iz pravca Stolca i tako pojačati odsječeni garnizon u mjestu. Odbivši ustanike iz Ljubinja, oružane snage NDH su nastavili "čišćenje" terena od ustanika, uz velike poteškoće i njihov snažan otpor.⁵⁸

Ustanici iz Lastve, ojačani odredom iz Grahova pod rukovodstvom Save Kovačevića, napali su i osvojili Lastvu i u toj borbi zarobili veliki broj domobrana. Sve su pustili na slobodu, a oni su krenuli prema Trebinju. Na ovom području komunisti su imali mnogo jači utjecaj nego na ostalim dijelovima istočne Hercegovine, pa tu nije bilo zločina od strane ustanika. Talijanske oružane snage su 2. rujna s tenkovima ušle u Lastvu, a ustanici su se povukli.

Borbe su se vodile na Popovom Polju, u Trebinjskoj šumi, Gackom i još nekim mjestima. Na ovim područjima borbe su se vodile od 2. do 9. rujna. Borbe na području Popova Polja vodili su ustanici zbjega u Babani, Iliji i Trebinjskoj šumi. Ove skupine ustanika vodile su borbe i na području uz željezničku prugu od postaja Hum-Zavala, na komunikaciji Dobromani, Veličani i postajama Jesenice-Lug-Grmljani i Hum, koje su ubrzo osvojili. Dolazak talijanske vojske iz Trebinja prisilio ih je na povlačenje.⁵⁹

Kotarsko mjesto Gacko ustanici su napali 5. rujna. U njemu je bilo 700 domobrana, ustaša i oružnika. Napad nije uspio jer među ustanicima nije bio sloge. Jedan dio, koji je bio pod vodstvom četnika, odustao je od borbe, pa su se ustanici morali povući. Vlast NDH na ovom je području spasila talijanska vojska. Može se slobodno ustvrditi da su oružane snage NDH u ovim borbama

---

⁵⁸ *Zbornik dokumenata*, dok. 303.

⁵⁹ S. Šakota, »Prve ustaničke borbe.«: 68.

doživjele poraz i da su ih ustanici razbili. U svezi s tim, komandant Jadranskog divizijskog područja general Iser 9. rujna 1941. upućuje Ministarstvu hrvatskog domobranstva sljedeću obavijest: “Razvoj događaja posljednjih dana na ovom divizijskom području uzeo je takav tok da je vojna situacija postala teška i komplicirana u svakom pogledu i da je veliko pitanje da li će se moći dosadašnjim snagama i sredstvima ta situacija održati u ruci. To se dosad pokazalo pri napadu neprijatelja npr. na Bileće i Planu koji je vršen velikim masama dobro naoružanih grupa sa sviju strana i gdje smo se morali obratiti za pomoć Talijanima koji su je dali.”⁶⁰

Ustanak u kolovozu vojnički je i strateški bio mnogo bolje pripremljen. Za razliku od ustanka u lipnju, ovaj nije bio stihijski, već organizirano smišljen s ciljem da sruši vlast NDH na ovom prostoru. Da nije bilo talijanske vojske, ustanici bi to i postigli. Domobrani su bili slaba karika u obrambenom sustavu NDH i nisu mogli ispuniti zadaću koja se pred njih postavljala. Uzroka za to bilo je više, o kojima sad nećemo razglabati. Talijani su čekali momenat da najvišem političkom vodstvu NDH u praksi dokažu da ne mogu samostalno upravljati državom. Na prostoru II. demilitarizirane zone talijanska je vojna komanda već ranije uspostavila kontakte s četničkim političarima ne bi li se dio ustanika koji je bio uz njih odvratio od borbe. Talijani su se predstavljali kao zaštitnici Srba od ustaških pokolja. Istovremeno će Talijani s četnicima ubrzo sklopiti i sporazum o suradnji, iz kojeg će se iznjedriti prave četničke vojne organizacije koje će Talijani naoružavati, hraniti i koristiti u borbi protiv komunističkih partizanskih jedinica, formiranih od ustanika koji nisu prišli četnicima.

c) Četnički genocid i dva politička programa među ustanicima

I u ovom ustanku, kao i u onom prethodnom, ustanici su pravili zločine. U ovom drugom ustanku više nego u prvom. Politički neobrazovane ustaničke mase dale su se zavesti četničkom ideologijom koju su im prenosili vojni zapovjednici, uglavnom bivši oficiri i podooficiri jugoslavenske vojske, žandari i drugi sljedbenici bivših srpskih stranaka predratne Jugoslavije. Njihov politički program bio je program Stevana Moljevca “Homogena Srbija”. Tako su se ustanici, boreći se protiv NDH, pretvorili u četnike koji su htjeli istrijebiti muslimane i katolike iz istočne Hercegovine. Među njima ističe se strašan zločin učinjen nakon osvjetanja mjesta Berkovići. U tom je mjestu bilo 495

⁶⁰ *Zbornik dokumenata*, dok. 313.

stanovnika mulimanske vjeroispovjesti, ostali su bili Srbi. O tom pokolju svjedoči izvještaj Kotarske oblasti Stolac Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu i Velikoj župi Dubrava. U njemu se između ostalog navodi: "Od tih 495 osoba sada se nalazi u Stocu oko 150 izbjeglih bez igdje ičega, računa se da ih je poubijano oko 300. Izbjegli se zbog četnika ne mogu vratiti kućama, kuće su opljačkane, a sva ljetina oteta."⁶¹ Pri evakuaciji muslimanskog pučanstva iz sela oko Fatnice u Stolac 3. rujna 1941, transport od 400 žena, djece i staraca koji je pratilo 12 partizana na Dabru je presrela grupa četnika i srpskih žandara i gotovo cio transport pobila i bacila u jame, a samo se nekoliko spasilo. O jednom drugom četničkom zločinu svjedoči veliki župan Ante Buć: "Karakteristično je konstatirati da su četničke akcije protiv hrvatskog stanovništva počele kad su prestali napadi na Srbe od strane Hrvata te da je nakon reokupacije i nakon akcija generala Lusane po Gacku i Bileću bilo od četnika pokupljeno svo muslimansko stanovništvo iz Fatnice, Plane i Divina i ostalih okolnih mjesta ukupno 604 osobe, povedene u pravcu Stoca, noću u oružničku kasarnu u Berkoviću, nakon svakojakih mučenja i nasilja poubijano, a ostatak od 460 osoba su sutradan bačeni u jamu. Talijani nisu ničim reagirali premda su imali u Bileći brojnu vojsku. Hadžera Čatović je bila očevidac tog zločina, djevojka od 24 godine koja je poslije 82 dana spašena iz te jame. Bilo je to u jesen 1941."⁶² "Četnički pokret u svojim planovima zacrtao je i potrebu sustavnog fizičkog uništenja muslimana tijekom rata. Po tim planovima, za muslimane koji ne budu uništeni predviđeno je iseljavanje u Tursku, a njihov teritorij naselio bi srpski narod".⁶³ O događajima nakon ustaničkog osvajanja utvrde Plana piše Miro Popara, sudionik u tim događajima. On tvrdi da je Plana bila najjače muslimansko uporište u kotaru Bileće i da je bilo uvjeta da se ona osvoji predajom ustaša zlikovaca narodnoj vojsci, dok se "(...) nijesu umješale crnogorske komitske čete (grupica pljačkaša) koji su počeli vršiti pokolje nad predatim muslimanima. Uz njih su bili i velikosrpski šovinisti iz nekih bilečkih sela predvođeni Miloradom Bjelatićem. Poslije ovog pokolja (zaklano 12 ljudi) borba je krenula krivim putem i postavila se na tom mjestu kao borba narodne vojske

---

⁶¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. broj 17418-107, Izvještaj Kotarske oblasti Stolac od 10.9.1941. Općina Berkovići nalazila se u Kotarskoj oblasti Stolac. Prema popisu iz 1931. godine, imala je 4.918 stanovnika, od toga pravoslavnih 3.871, katolika 358 i muslimana 689. Općina Berkovići bila je jedna od najbogatijih općina u istočnoj Hercegovini. U događajima u lipnju 1941. iz tog mjesta većina Srba povukla se u planine i odnijela sobom sve žito stoku i ostalo.

⁶² *Velika župa Dubrava*, kut. 26, br. 0131, Izjava Ante Buća isljednicima Organizacije narodne zaštite (OZNA) 1945.

⁶³ Ž. Raguž, *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*: 195.

s većim dijelom muslimana”.⁶⁴ Mile Popara tvrdi da su “pljačkaške rulje” tu poklale oko 40 muslimana, te da je zaplijenjeno oko 300 pušaka s municijom i bombama i 4 mitraljeza. Ujedno navodi da je zarobljeno 80 domobrana i “veliki broj ustaša koji su pobijeni”.⁶⁵ Ako je zarobljeno 300 pušaka, moralo je biti i 300 vojnika, a u dokumentu je navedeno da je zarobljeno 80 domobrana, dakle, ne navodi se kakva je sudbina zadesila 220 ljudi. Možda su svi bili ubijeni? Ubojstava i pljačke bilo je i prilikom osvajanja i borbi za druga hercegovačka mjesta. Tako je prilikom borbi za Ljubinj 31. kolovoza ubijeno 6 osoba, a spaljena su i mnoga mjesta. Uglješa Danilović svjedoči o črtničkom zločinu u selu Fatnici, gdje je dio ustanika pobio veliki broj muslimana koji su se htjeli priključiti ustanicima.⁶⁶

Za ove događaje bitno je naglasiti da su među ustanicima dominirali četnički elementi koji su ustanak htjeli usmjeriti na likvidaciju muslimana i katolika s ovog područja, koje su smatrali srpskim, pa su se tako po zločinima izjednačili s ustašama koji su, pak, s velikohrvatskih pozicija s tog područja htjeli likvidirati pravoslavce. Dakle, i četnički su zločini imali genocidne korijene.

Među ustanicima je bilo onih koji su pristajali uz komuniste, dakako, u mnogo manjem broju. Komunisti su ustanike htjeli okupiti na drugom programu. Na programu jedinstvene borbe protiv okupatora i NDH, protiv Velike Srbije i velikosrpsstva i monarhije, a za Jugoslaviju ravnopravnih naroda. Zato je odmah između četnika i komunista došlo do nesuglasica, koje u početku nisu pretvorene u oružane borbe jer su komunisti po snazi i utjecaju bili mnogo slabiji. Do tog razdvajanja i oružanih sukoba doći će tek krajem 1941. i početkom 1942. godine. O tome komunist Slobodan Šakota kaže: “Prva razmimoilaženja među ustanicima pojavila su se na pitanju daljnjeg vođenja započetih borbi i stava prema muslimanima”. Komunisti su došli u sukob s “velikosrpskim elementima i raznim kortešima bivšeg režima koji su kasnije zaplivali u izdaju i otvorenu suradnju s okupatorom”.⁶⁷

⁶⁴ S. Šakota, »Prve ustaničke borbe.«: 68.

⁶⁵ S. Šakota, »Prve ustaničke borbe.«: 68, *Zbornik dokumenata*, knj. 1, dok. 98. Općina Plana imala je, po popisu iz 1931, 4.869 stanovnika, od toga je pravoslavnih bilo 3.584, katolika 6 i muslimana 1.276.

⁶⁶ Uglješa Danilović, »Ustanak u Hercegovini.«, u: *Hercegovina u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Beograd, 1961: 25-39. U selu Fatnici Halid Čomić, zapovjednik muslimanske milicije bio je u neprestanoj vezi s ustanicima, prikupio je svo oružje u selu i sačekao dolazak ustanika. Skupina četnički orijentiranih ustanika odmah je napala nenaoružane muslimane. Komunisti su ih uspjeli odvojiti od ostalih ustanika i nastojali povesti prema Bileću, ali su ih na putu ustanici napali i masakrirali. Uglješa Danilović, komunist, bio je s ustanicima. On tvrdi da je taj čin vrlo negativno djelovao na muslimane u Hercegovini. Postojala je mogućnost, smatra Danilović, da se ustanku pridruži i dio muslimana, što su komunisti htjeli, međutim, sve je krenulo po zlu.

⁶⁷ S. Šakota, »Prve ustaničke borbe.«: 52.

Treba reći da su srpske ustaničke mase po političkoj opredijeljenosti bile heterogene. Uz prisustvo četnički orijentiranih zapovjednika, među ustanicima je bilo komunista i njihovih simpatizera. Jedan dio ustanika smatrao je da su im jedini neprijatelji ustaše i NDH, te da se samo protiv njih treba boriti, dok su drugi smatrali da se ne treba boriti samo protiv vlasti NDH, već i protiv talijanskih okupatorskih postrojbi. Shvaćanje da su samo ustaše protivnici, tvrdi Ivan Jelić, pretvorilo se u obračun s katoličkim i muslimanskim narodom, što je vodilo u veoma tragične posljedice.⁶⁸

Talijanska reokupacija II. zone

a) Razdoblje sporazumijevanja

Uspjesi ustanika u istočnoj Hercegovini uvelike su ugrozili talijanski utjecaj u II. zoni, kao i sigurnost njihovih oružanih snaga na tom području i na dijelu jadranske obale koju su Talijani Rimskim ugovorima anektirali. Sve je to zabrinulo Mussolinija, pa on počinje s pripremama za uspostavljanje ponovne okupacije na području II. zone bez obzira što je Rimskim ugovorima NDH predao izvršnu, vojnu i civilnu vlast na području II. zone. Mussolini je tražio reviziju Rimskih ugovora. Na području II. zone nalazilo se i područje Velike župe Dubrava u cjelini. Vodstvo NDH u početku odbija Mussolinijev prijedlog. Čak i naređuje velikim županima s područja II. zone da se civilna vlast nipošto ne preda talijanskim vojnim vlastima, iako su svi koji su donijeli tu odluku morali biti svjesni da se bez talijanske vojne pomoći ustanici neće moći svladati. Mussolini nije popuštao, i dalje je na Pavelića vršio pritisak, tvrdeći da je reokupacija od presudne važnosti radi osiguranja istočne jadranske obale od Rijeke do Crne Gore. Pavelić je na kraju pristao na reokupaciju II. zone, uz uvjet da se na tom području osnuje institucija Općeg upravnog povjerenstva NDH kod II. armije talijanske vojske, pod čijom su zapovjedi bile jedinice stacionirane na toj zoni. Pod zapovjedništvom 2. armije bilo je područje Slovenije i Hrvatske (II. i III. zona), koje se kolokvijalno zvalo i *Supersloda*. Njezino sjedište prvo je bilo u Karlovcu, a malo kasnije na Sušaku. Povjerenik Općeg upravnog povjerenstva pri 2. armiji u početku je bio dr. A. Karčić.

---

⁶⁸ Ivan Jelić, »Hrvatska 1941. Rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe.« *Časopis za suvremenu povijest* 23/1-3 (1991): 6.

b) Reokupacija i krnji suverenitet NDH na području II. zone

Pavelić i general Ambrosio potpisali su sporazum o reokupaciji 26. kolovoza 1941. U sporazumu je navedeno da se s područja remilitarizirane zone povuku pripadnici jedinica ustaškog pokreta (ustaška vojnica). Redovna vojska NDH (domobrani) trebala se svesti na minimum i podrediti talijanskoj vojnoj komandi. Zaštita javnog poretka i civilna vlast prenesena je na komandu II. armije i Opće upravno povjereništvo NDH pri komandi II. armije.⁶⁹

Nakon potpisivanja sporazuma, zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja, čije su jedinice bile raspoređene u II. zoni, 3. rujna 1941. upućuje naređenje o stavljanju domobranskih jedinica u Hercegovini i Hrvatskoj (Dalmaciji i Primorju) pod komandu II. talijanske armije. U naređenju upućenom generalu Lukiću piše: “Na temelju ugovora sa savezničkom Italijom o pojačavanju operativne sigurnosti u granicama pojasa u Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i Hercegovini po naredbi vojskovođe br. 2144 od 28. kolovoza sve čete Hrvatskog domobranstva podređene su u operativnom pogledu od 1. rujna 1941. zapovjedništvu II. talijanske vojske u Karlovcu.”⁷⁰ U svezi s tim, talijanske oružane snage s jedinicama VI. armijskog korpusa zaposjele su strateške položaje na području Velike župe Dubrava. Sjedište zapovjedništva pješadijske divizije “Marche” bilo je u Dubrovniku, a njen zapovjednik bio je general Giuseppe Amico. Divizijske postrojbe bile su raspoređene u Gackom, Avtovcu, Bileći, Plani i Trebinju, gdje je bilo sjedište 55. pješadijskog puka. Komanda 56. pješadijskog puka bila je u Mostaru, a njegovi djelovi bili su raspoređeni u Stocu, Ljubinj i Nevesinju.

Ovim sporazumom upravna vlast NDH nije samo izgubila suverenitet nad djelovanjem svojih oružanih snaga na jednom dijelu svog suverenog područja, nego je izgubila i vođenje civilnih poslova u pogledu javne sigurnosti. Odsada na području II. zone, pa prema tome i u velikim župama koje su se nalazile unutar te zone, brigu o sigurnosti preuzima talijanska vojna vlast i njeni oružnici zvani karabinjeri. Talijanski sigurnosni organi uhićuju sumnjive osobe za koje smatraju da djeluju protiv sila Osovine. Određuju redarstveni sat, izdaju propusnice

⁶⁹ Kut. 621, fascikl 1, dok. 10, Sporazum od 26.8.1941. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta).

⁷⁰ *Zbornik dokumenata*, dok. 302. Prema navedenoj naredbi, zapovjedništvu II. talijanske armije podređuju se i sve čete razmještene na prostoru zapadno, jugozapadno i južno od crte: Jelovnik, Donji Lapac, uključeno Boričevac, isključeno Dobro Selo, Šator Planina, Staretina Planina (označeno “isključeno” ne spada pod talijansko zapovjedništvo), Prilika - isključeno Livno, isključena Šuica, isključeno Tomislavgrad, isključeno Vrana Planina, Čvrnsnica, Prenj, Čemerno, Lebrišnik. Crta dalje ide grebenom označenih planina. Posade u Plužinama, Gackom, Bileću, Trebinju i Dubrovniku ostaju u svojim mjestima u sadašnjoj jačini.

građanima za putovanja, uhićuju i ustaške dužnosnike koji krše odredbe sporazuma i koji su sumnjivi zbog ranijih zločina i progona. Vršu kontrolu dolaska i odlaska putnika iz pojedinih mjesta, provode razoružanje, uglavnom Hrvata i Muslimana, dok ništa ozbiljno ne poduzimaju da se i Srbi razoružaju. Određene su stroge mjere onima koji ne predaju oružje, čak i strijeljanje. Bez talijanskog odobrenja, nitko na području II. zone nije mogao posjedovati oružje, pa ni ustaše. Zbog aktivnosti i zločina ustanika prema muslimanskom i katoličkom življu, župska i kotarska vlast tražila je od talijanske vojne vlasti da se naoružaju dobrovoljci, koji bi s oružjem čuvali sela, no ta je vlast takve inicijative sprečavala i nije davala odobrenja. U isto vrijeme, olako su prelazili preko činjenice da pravoslavno stanovništvo odreda posjeduje oružje, pa je katoličko i muslimansko stanovništvo goloruko dočekivalo četničke napade.

S obzirom na ratne prilike i nestašicu hrane, talijanske vojne vlasti budno su pratile na koji se način hrana raspoređuje. Na prijave zloupotrebe promptno su reagirale i tražile od nadležnih županijskih organa da postupe po zakonu. Iz dostupnih dokumenata je vidljivo da su župske i kotarske vlasti u Velikoj župi Dubrava bile u svom djelovanju suviše ograničene, a u većini slučajeva njihova se djelatnost svodila na servis talijanskih vojnih vlasti. Zapravo, o malo su pitanja samostalno odlučivali. Glavni zadatak bio im je osiguranje prehrane stanovništva i briga da preko spomenutog Općeg upravnog povjerenstva poduzimaju mjere protiv nekih protuzakonitih postupaka talijanske okupacijske vlasti. U praksi se to svodilo na informiranje Općeg upravnog povjerenstva da intervenira kod komande II. armije. Zloupotrebe su se ponajviše događale kod premetačina stanova, uhićenja i šteta koje su talijanski vojnici napravili građanima.

Imovinski problemi često su se javljali kao predmet sporova, naročito kad je bila u pitanju imovina Srba koje su ustaše smjestile u logore, ili su oni pobjegli da ih ne uhit. Ustaše su tu imovinu stavili pod nadzor Državnog povjereništva za ponovu. Pečatili su stanove, a u trgovačke, obrtničke i druge radnje postavljali povjerenike. Gdje god su talijanske vojne vlasti saznale za nepravilnosti i kršenje zakona, vlasti NDH su intervenirale. Tako su intervenirale i kod imovine knjižničara Jove Tošovića koji se nalazio u Jasenovcu. Po zakonu, Tošoviću imovina nije mogla doći pod upravu države, jer nije napustio NDH već je bio u zatvoru u NDH. Talijanske su vlasti inzistirale da se obrt vrati nasljednicima i da se iz radnje udalji postavljeni povjerenik. Iz navedenog je vidljivo da se talijanska vojna vlast brinula za poštivanje zakona države, dok su ih istovremeno njeni visoki dužnosnici kršili. S druge pak strane, veliki župan Velike župe Dubrava Ante Buć intervenira kod Općeg upravnog povjerenstva pri II. armiji, žaleći

se na postupke talijanskih vojnih vlasti koje su uhitile pet Hrvata u Čapljini, navodeći da je od reokupacije “hapšenje Hrvata na redu”.⁷¹

Zapovjednik 32. talijanske divizije “Marche” Giuseppe Amico žali se velikom županu Buću na postupak kotarskog predstojnika Kotarske oblasti Stolac Anta Mihovića, jer je javio Ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu da su Talijani, došavši u Stolac, otvorili zapečaćene srpske stanove, iz kojih su neke stvari nestale. Veliki župan u odgovoru brani Mihovića da sve to nije učinio iz neke zle namjere, jer je dokazani prijatelj Talijana i veliki rodoljub. Međutim, to nije pomoglo. Talijani su ga 27. rujna uhapsili, a kasnije je morao biti smijenjen s položaja predstojnika kotarske oblasti.⁷² Talijanske vojne vlasti inzistirale su na premještenju jednog službenika iz Ravnog. Udovoljeno im je, pa je službenik bio premješten u Dvor na Uni. U dokumentu se ne navodi razlog za smjenu.⁷³ Dokumenti dokazuju da su Talijani bili nepopustljivi u svojim zahtjevima i da su nadležne vlasti Velike župe Dubrava redovito morali udovoljavati njihovim zahtjevima. Njihovi zapovjednici ponašali su se bahato i arogantno, uvijek su morali biti u pravu i njihova je morala biti zadnja. Zato su županijski i kotarski organi vlasti uvijek bili u podređenom položaju. Kad su njihovi vojnici činili zločine i teror nad hrvatskim pučanstvom, ljutili su se ako bi se slučaj prijavio Općem upravnom povjerenstvu. Redovito su odgovarali da se te lokalne stvari mogu riješiti na licu mjesta, ali to je bilo nemoguće postići. No, ipak treba reći da je reokupacija imala pozitivnih učinka, najviše zato što je obuzdala ustaške zločine i što se stanje na bojištima donekle smirilo. Nisu uspjeli riješiti četničke pljačke imovine (uglavnom stoke) i teror nad muslimanima i katolicima, kao ni sigurnost na putovima, uglavnom zato što nisu razoružali četnike.

c) Neprincipijelnost u provedbi razoružanja i drugi postupci talijanske vojske

Jedan od ciljeva reokupacije bilo je uvođenje reda i mira u II. zoni. Kao prvo, trebalo je provesti razoružanje svih osoba koje posjeduju oružje, a koje se ne nalaze u regularnim vojnim jedinicama. S obzirom na navedeno, talijanska i hrvatska vojna vlast u više su navrata upućivale građanstvu apele o potrebi

⁷¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17833-112 od 24.11.1941. Općem upravnom povjerenstvu žali se i Kotarska oblast Trebinje zbog uhićenja trinaestorice seljaka iz Gornjeg Grančareva zbog posjedovanja oružja. Uhićeni Hrvati i Muslimani su objašnjavali da im oružje služi za obranu od četnika.

⁷² *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17504-283.

⁷³ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. broj 17625-545 od 7.10.1941, Dopis Zapovjedništva 32. divizije “Marche” Velikoj župi Dubrava.

predaje oružja. Tako je zapovjednik talijanske divizije “Marche” donio 7. rujna 1941. Naredbu br. 2 o predaji oružja.⁷⁴ U Dubrovniku su bila određena i mjesta gdje se oružje moglo predati.⁷⁵ Zapovjedništvo 32. pješачke divizije “Marche” 20. rujna izdaje Naredbu 3, u kojoj se navodi da od “danas po zadnji put pozivam svo pučanstvo da beziznimno preda oružje do određenog roka tj, do ponoći 1. listopada 1941.”⁷⁶ Izvan Dubrovnika, oružje se moglo predati najbližoj općini. U navedenoj Naredbi pučanstvo se upozoravalo da će onaj koji ne preda oružje biti kažnjen smrću strijeljanjem. Ujedno se kaže da se svaki građanin pokori ovoj naredbi jer će u protivnom sam biti kriv za “neposluh i ne će mu se moći pomoći.”⁷⁷

Ured za građanske poslove Zapovjedništva II. armije pojašnjava kome će pripasti predano oružje. Tako oružje, streljivo i eksploziv pubunjenika pripada hrvatskoj vojsci NDH, a oružje i streljivo koje su građanske vlasti predale povjerljivim građanima pripada talijanskoj vojsci. Talijanski zapovjednik ovlastio je podređene vojne talijanske vlasti da mogu, isključivo za osobnu obranu, dati jedan revolver s ograničenim brojem metaka, i to licima koje obnašaju visoke državne funkcije u upravi (veliki župan, kotarski predstojnici, podžupan, općinski načelnici, predstojnici policije), ali uz poimenični iskaz koji treba dostaviti talijanskoj vojnoj vlasti.

Talijanske okupacijske vlasti željele su imati kontrolu nad djelovanjem upravnih vlasti na području Velike župe. To je vidljivo iz zahtjeva koji traže od kotarske oblasti da im dostavi popis mjesne industrije, broja stoke, tvornica, rudnika, duhanskih stanica, skladišta kao i popis činovnika i njihovih zvanja pri državnim uredima. Iz mnogih dokumenata Velike župe Dubrava vidljivo je da su talijanski časnici i vojnici uvelike omalovažavali vlast NDH i naređivali da se izvrše postavljeni zahtjevi. Oružnički vodnik Šime Jurić, koji je služio na granici između NDH i Kraljevine Italije u Komajima, neugodno se iznenadio kad su mu talijanski vojnici rekli da granica između Italije i NDH nije ondje, već u Konjicu.

Talijanska arogantnost i bahatost prema državnim službenicima NDH vidljiva je i iz odgovora pukovnika Antonia Pignatellia predstojniku Kotarske oblasti Trebinje povodom njegove kritike postupaka talijanske vojske. On glasi: “U jučerašnjem vašem saopćenju, koje ste dali o aktivnosti odmetnika, daje Vam na znanje da talijanske vojne snage, imajući obranu teritorija po pravilima poznatog proglaša ne

⁷⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17780-40 od 7.9.1941.

⁷⁵ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17780-40 od 7.9.1941. Oružje se moglo predati na sljedećim mjestima: Hotel Lapad, sjedište 49. legije “Crne košulje”, za područje Lapada, Gruža, Kormolca i okoline, zatim u ulici Ivana Mažuranića 7, Zapovjedništvo kraljevskih karabinjera i bivši oficirski dom za područje Dubrovnik grad, Ploče, Supilov put, Sv. Jakov i okolno područje.

⁷⁶ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17784-238 od 20.9.1941.

⁷⁷ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17784-238 od 20.9.1941.

moraju davati računa nikome, osim svojim pretpostavljenim vlastima. Stoji međutim, da Vi morate uvijek obavijestiti o svakoj novosti koja Vam bude poznata, a koja se odnosi na obranu teritorija ili koja se odnosi na javni poredak”⁷⁸.

“Divlji ustaše”, naoružano mjesno stanovništvo koje je na području Velike župe Dubrava napravilo mnogo zla prema civilnom pravoslavnom stanovništvu, uspostavom reokupacije moralo se razoružati, dok je ustaška vojnica napustila područje Velike župe Dubrava. Kao i videniji ustaše, koji su otputovali u Sarajevo i Zagreb.

Začudo, rigoroznost koju su Talijani svojim naredbama isticali za one koji ne predaju oružje, u praksi nisu dosljedno primjenjivali. Zabrana se odnosila samo na Hrvate i Muslimane, ali ne i na Srbe. Kad su se vraćali kućama, ustanici Srbi oružje nisu predavali, već su ga skrivali, a Talijani nisu reagirali. Vjerojatno je to bio rezultat dogovora generala Losane s četničkim vođama. Bila je to glavna prepreka za uspostavljanje mira na području Velike župe Dubrava. Pravoslavni živalj će u daljnjem razvoju događaja biti glavni remetilački element koji će na ovom prostoru, nakon reokupacije, stvarati nemire i nesigurnost stanovništva, kako njegove imovine tako i njegova života.

d) Odnos Talijana prema Srbima

Zapovjedništvo talijanske vojske na tlu Velike župe Dubrava imalo je sklonosti prema pravoslavnom stanovništvu. Je li to zato što su ustaše prema njima imale izrazito negativan stav, ili pak zato što su u srpskom elementu vidjeli svoju mogućnost da, uz njihovu pomoć, čvršće ovladaju jadranskim prostorom i njegovim zaleđem. Smatram da je u pitanju bilo upravo ovo posljednje. Analizirajući stav Talijana prema Srbima nakon reokupacije, sve se više uočava tvrdnja koju je Željko Raguž uočio i konstatirao prikazujući ustanak Srba u lipnju 1941 - da su Talijani potajno surađivali s ustanicima. S druge pak strane, Srbi su u Talijanima vidjeli saveznika, očekujući od njih da istočnu Hercegovinu izdvoje iz sastava NDH i pripoje Crnoj Gori. Uostalom, to je vidljivo i u stavu vodstva srpskih političara prema reokupaciji, koju oni pozdravljaju.⁷⁹

Srpski ustanici pod četničkim rukovodstvom već u lipnju, kad im NDH nudi primirje, odbijaju pregovore i traže razgovore samo s predstavnicima okupatorske vlasti. U kolovozu pak pokazuju sklonosti prema Talijanima ne želeći se boriti

⁷⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17530-280, od 17.9.1941. Zapovjedništvo 55. pješadijske pukovnije divizije “Marche” Kotarskom predstojništvu Trebinje.

⁷⁹ Više o tome vidi: Ž. Raguž, *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*: 190-191.

protiv njih, već samo protiv oružanih snaga NDH. Bio je to jedan od glavnih uzroka odvajanja komunista od četnika i njihova odluka o stvaranju samostalnih partizanskih odreda. Podjela kod ustanika na četnike i partizane počela je u drugoj polovici 1941, a završit će početkom 1942.

Ne inzistirajući na razoružanju srpskog elementa, Talijani su praktički minirali i sam cilj reokupacije, jer nisu uspostavili osnovni cilj - uvođenje reda, mira i sigurnosti u regiji, kao ni funkcioniranje pravne države na čitavom prostoru Velike župe Dubrava. Protivno tome, dozvolili su četničku agresiju u daljnjim mjesecima 1941. Istina, oni su blokirali jednog protivnika, koji će im 1942. postati saveznikom i zajedno se s njima boriti protiv partizana. Dakle, mir svojoj vojsci donekle su osigurali samo za kratko razdoblje, ali su, s druge strane, omogućili teror četnika nad Hrvatima i Muslimanima.

Kao element koji poslije rata želi uspostaviti Jugoslaviju s velikom homogenom Srbijom i monarhijom Karađorđevića, četnici čekaju povoljno vrijeme za borbu s Talijanima, kada se odnosi snaga na svjetskim ratištima promijene u korist antifašističke koalicije, i računaju na kralja i jugoslavensku vladu, koja je faktički član te koalicije. Dakle, četnici su htjeli, pod okriljem talijanske okupacije i suradnje s Talijanima, očuvati svoje snage u borbenoj pripravnosti ne bi li u datom momentu mogli postupati drukčije.

Listajući dokumente pohranjene u Hrvatskom državnom arhivu, u fondu Velika župa Dubrava često se nailazi na problem vapaja kotarskih predstojnika i samog velikog župana Ante Buća da se ustanici razoružaju, da se spriječe njihovi zulumati nad katoličkim i muslimanskim stanovništvom. S druge pak strane, Talijani negativno odgovaraju na zahtjeve Muslimana i Hrvata da za svoju obranu mogu formirati dobrovoljačke odrede koji će se suprotstaviti četničkoj pljački stoke i druge imovine Hrvata i Muslimana. U to vrijeme već spomenuti general Lusano boravi u Gackom i pregovara s četničkim vodstvom, a četnici napadaju i pale hrvatska i muslimanska sela.⁸⁰ Istini za volju, treba reći da je u nekim slučajevima talijanska vojna vlast ipak intervenirala i prekršitelje kažnjavala i smrtnom kaznom ako ih je uhitila s oružjem. No, to su bili rijetki slučajevi.⁸¹

---

⁸⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17709 od 15.11.1941. Izvještaj Kotarske oblasti Gacko Velikoj župi Dubrava o nepravilnom radu generala Lusana.

⁸¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17715-27 od 18.11.1941. U navedenom dokumentu piše: "Imade nade da će se stanje poboljšati s obzirom na činjenicu da su po talijanskom vojnom sudu u Gackom 27.X.1941. osuđena na smrt dva odmetnika koji su po osudi istog dana i streljani na mjestu gdje su s oružjem zatečeni. Moguće će ova mjera bar donekle djelovati na strašljivce, jer su četničko-komunistički elementi vjerovali da će talijanske vlasti tolerirati svaki njihov rad samo ako nije uperen protiv talijanskih vlasti (iz izvještaja Velike župe Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova od 18.11.1941).

U tom pogledu, većinom se radilo o stavu pojedinih talijanskih vojnih zapovjednika prema pitanju razoružanja. U najčešćem slučaju, Talijani su se ponašali kao da se ti zločini ne događaju, htjeli su da oni budu što dalje od njih.

Nakon reokupacije mnogi su se ustanici vratili kućama, dakako, bez oružja, međutim, održavali su stalnu vezu s ustaničkim vodstvom u planinama. Isto tako, mogli su se slobodno kretati po području kotara i Velike župe Dubrava, jer su posjedovali propusnice koje su im izdale talijanske vojne vlasti. "Ovakvo držanje grkoistočnjaka (pojam koji se u dokumentima kotarskih oblasti i vojnih komandi koristi za Srbe - op. a.) dovelo je do toga da hrvatsko pučanstvo tih sela drži po noći straže radi zaštite od eventualnih napadaja sa strane grkoistočnjaka."⁸²

U svemu tome talijanske okupacijske snage nisu bile dosljedne u provođenju načela reokupacije. Dok su s jedne strane silom provodile razoružanje katolika i muslimana, bile su blagonaklone prema pravoslavcima. Talijanskom politikom prema pravoslavcima nakon reokupacije do te se mjere pogoršao položaj hrvatskog i muslimanskog stanovništva da su morali napuštati svoje domove i sklanjati se u utvrđena mjesta, stvarajući tako postojećoj vlasti probleme smještaja i prehrane. O tome veliki župan A. Buć izvještava nadležne ovim riječima: "To naš svijet znade i odatle često pretjerani strah nezaštićenog pučanstva koje iz osamljenih i brdskih sela često bježi u sjedište kotara, napuštajući svoje domove i imanja. To naravno negativno djeluje na valoriziranje javnog reda i sigurnosti, a zadaje i stanovite poteškoće u samoj prehrani."⁸³ O neoduzimanju oružja od pravoslavnog stanovništva veliki župan kaže: "S druge pak strane dok je naš svijet ostao goloruk jer je oružje predao, odmetnici pa i oni grkoistočnjaci koji su se nakon dolaska Talijana povratili svojim kućama zadržali su oružje."⁸⁴ Veliki župan je inače smatrao da se pravoslavni: "prividno umiljavaju talijanskim vojnim vlastima želeći putem talijanske vojske napakostiti i podvaliti hrvatskom pučanstvu dok u duši mrze Talijane kao i Hrvate i Hrvatsku državu."⁸⁵

S druge pak strane, i Talijani su u tome imali svoje interese. Videći da bi njihov sukob sa Srbima doveo talijanske oružane snage u težak položaj (ako se inzistira na razoružanju), smatrali su da ne treba voditi rat i ginuti. Zato su

⁸² *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17715-27 od 18.11.1941.

⁸³ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17715-27 od 18.11.1941.

⁸⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17715-27 od 18.11.1941.

⁸⁵ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17715-27 od 18.11.1941.

se odlučili na za njih jedino povoljno rješenje - pacifizirati područje i ne voditi rat sa Srbima, već se sporazumijeti s njihovim četničkim rukovodstvom. Od četničkih odreda osnivati u 1942. tzv. Dobrovoljačku protivkomunističku miliciju koju će uključiti u svoje oružane snage, naoružavati, snabdijevati municijom i hranom.⁸⁶ O suradnji generala Alessandra Lusana sa Srbima, isljednicima OZNE govorio je veliki župan Ante Buć 1945. Izjavio im je da se Lusano povezao s četnicima i da je često boravio u Hercegovini, nastojeći ih privoliti na formiranje tzv. Dobrovoljačke antikomunističke milicije. Buć smatra da je “politička pozadina tog zbližavanja bila destruktivna akcija u zaleđu neaktivirane dalmatinske obale te iskorištavanje srpskog elementa protiv NDH”.⁸⁷

U izvještaju predstojnika Kotarske oblasti Gacko velikom županu od 15. studenog 1941. iznose se mnoge primjedbe na postupke generala Lusana u Gackom. Zamjera mu se da nije poduzeo nikakve mjere protiv pljačke koju Srbi provode po muslimanskim selima, te što hranu iz aprovizacije dijeli prvenstveno Srbima. Kao i što je uklonio sve povjerenike postavljene u napuštenim srpskim trgovinama i smijenio s položaja časnike oružanih postaja, te što nije poduzeo nikakve mjere protiv četničkih zločina. Kotarski predstojnik izvještaj završava konstatacijom: “Smatram da je general Lusana doista bio susretljiv prema Srbima, a vjerovatno je i slušao sugestije njihove” (vjerovao njihovim tvrdnjama op. a.).⁸⁸ Lusana muslimansko stanovništvo nije voljelo zbog njegova nepravednog i nepoštenog odnosa prema njima. Neki su namjeravali Zapovjedništvu II. talijanske armije uputiti pritužbu protiv njegovih postupaka u Gackom. Međutim, s tom se inicijativom nije složio prestojnik kotarske uprave, ističući da bi ona muslimanima više štetila nego koristila.

General Lusano je 5. listopada razgovarao s četničkim vođom Markom Popovićem, s kojim je u luksuznom automobilu stigao u Dubrovnik, te se ubrzo s njim preko Bileća vratio u Gacko. U to je vrijeme general Amico na trgu u Bileći izbjeglicama dijelio brašno. Tom je zgodom Amico prisutnima održao govor, u kojemu je između ostalog rekao da je Italija uz Hrvatsku i da će s njom surađivati u duhu sporazuma između Poglavnika i Ducea. Izvjestitelj s tog skupa konstatira da su mu muslimani aklamirali, a pravoslavni se držali rezervirano.⁸⁹

⁸⁶ Ivo Rojnica u knjizi *Susreti i doživljaji* tvrdi da je navedeni sporazum između generala Lusane i Dobrosava Jevdjevića potpisan krajem 1941. ili početkom 1942. godine. Vidi: Ivo Rojnica, *Susreti i doživljaji*. Zagreb: DoNeHa, 1994: 114.

⁸⁷ *Fond SDS-RSUP*, kutija 26, sig. 0.13.0.11, Izradak o građanskim strankama u kotaru Dubrovnik i Korčula.

⁸⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17709 od 15.11.1941.

⁸⁹ *Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok.102, Izvještaj Zapovjedništva Jadranskog divizijskog područja od 14.10.1941. o akcijama ustanika od 1-10.10.1941.

Politikom koju je general Lusano provodio u istočnoj Hercegovini uspio je onemogućiti svaki dodir vlasti NDH s četničkim vodstvom radi uspostave mira. Svaki pokušaj s hrvatske strane da uspostavi kontakt Lusano je onemogućavao. Hrvatske vlasti tražile su razgovore s četničkim vodstvom, ali je Lusano tražio da na tim pregovorima prisustvuju i talijanski predstavnici. Talijani su s četnicima igrali dvostruku igru, protiv hrvatske države i protiv partizana, koji se u borbama već pojavljuju samostalno. U javnosti je to trebalo biti opravdanje njihova odnosa s četnicima. Ne treba smetnuti s uma da su Talijani, u nemogućnosti gušenja ustanka, svima htjeli reći da NDH nije sposobna ni kadra osigurati mir na svom državnom području i sebe prikazati kao jedine koji će, uz pomoć četnika, uvesti red, mir i sigurnost.

Nakon reokupacije, talijanska vojna komanda samo je u iznimnim slučajevima dolazila upomoć oružanim snagama NDH, inače su to sudjelovanje rado izbjegavali, opravdavajući se nedostatkom potrebnih oružanih snaga. Dolazili su uglavnom samo kad su znali da napade organiziraju komunisti. Tako se ubrzavao proces diferencijacije unutar ustaničkog korpusa. Suradnju četnika s Talijanima komunisti će narodnim masama tumačiti kao njihovu izdaju, te ih tako diskreditirati u redovima ustanika.

Negativan odnos pravoslavnih žitelja prema NDH Talijani su očito iskoristili i podredili svojim interesima. To nije bilo teško jer su pred rat, a pogotovo u početku rata i brzog sloma Jugoslavije, nacionalne suprotnosti bile jako izražene. S jedne su strane bili Hrvati i Muslimani, a s druge Srbi. Talijani su dobro znali da od borbe navedenih nacionalnih struktura mogu samo dobiti. Što se više međusobno zakrve, lakše će vladati na tom prostoru. Taj su problem komunisti brzo shvatili. Zato su inzistirali na slozi svih nacionalnih entiteta i na borbi protiv Talijana i NDH. Dana 29. rujna 1941. održani su pregovori između talijanskih časnika i oko 200 seljaka u kući Relje Vasiljevića u selu Riljama. Pregovaralo se o predaji civilne vlasti ustanicima u kotaru Nevesinju. Talijani su im obećali ekshumaciju iz jama i neobilježenih grobova ubijenih za vrijeme ustaških pokolja. Ujedno su im obećali da će talijanska vojska biti s njima u što tješnjoj vezi. Tom su prilikom ustanici od talijanske komande zahtijevali da se svi muslimani iz kotara Nevesinje protjeraju, jer da im oni "čine najviše zla".⁹⁰

Početkom listopada 1941, u Trebinju na pravoslavnom groblju ekshumirani su leševi na području kotarske oblasti Trebinje. Prilikom pogreba je rodbina ubijenih

⁹⁰ *Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. 102, Izvještaj Zapovjedništva Jadranskog divizijskog područja od 14.10.1941. o akcijama ustanika od 1. do 10.10.1941.

položila vijence na kojima su se nalazili ćirilski natpisi “mučenicima i herojima”. Zbog tih natpisa intervenirala je kotarska vlast s primjedbom da je u NDH ćirilica zabranjeno pismo. Talijanske vojne vlasti su izjavile da im to nije bilo poznato, a zapovjednik Antonio Pignatelli je smatrao da kazneni progon protiv počinitelja tog prekršaja nije potreban “zbog naročitih okolnosti i to zato da bi se spriječile teške reperkusije na javni poredak”.⁹¹ Početkom srpnja 1941. godine ekshumaciju su dozvolili i rodbini ubijenih kod Rudina nedaleko Stona. Leševe je sredinom rujna 1941. iskopala posebno imenovana komisija. Pronađeno je 13 tijela ruku vezanih na leđima potpuno unakaženih, a neki su leševi bili izrezani na komade. Talijani su zahtijevali da se leševi prebace na dubrovačko groblje i pokopaju, ali su se vlasti u Dubrovniku, na čelu s logornikom prof. Kaštelanom, tome oštro suprotstavile. I veliki je župan bio protiv toga.⁹² Ekshumirani su i pokopani u jednom od sela u blizini Stona.

e) Još jedno varljivo zatišje

Nakon uspostave reokupacije još je nekoliko dana bilo sporadičnih borbi na pojedinim dijelovima gdje su se krajem kolovoza i početkom rujna vodile žestoke borbe, a onda je nastalo zatišje, s tim da nisu razoružani ustanici koji su se povukli u planine. Iz izvještaja koje su kotarske vlasti upućivale Velikoj župi Dubrava, stanje u rujnu 1941. uglavnom je mirno, uz manje aktivnosti koje poduzimaju ustanici.⁹³

Dana 27. rujna Poglavnik je donio Zapovijed br. 33, u kojoj određuje da se pučanstvo koje se sada nalazi kod kuće pusti potpuno na miru da mirno rade svoje poslove. Posebno naglašava da nitko u njih ne smije dirati, te da im se omogući miran rad. Poglavnik naglašava da se ne smije ni po koju cijenu dirati žene i djecu, osim ako se žene zateknu s oružjem u ruci, a onda se “imadu staviti pod vojni sud”.⁹⁴ U daljnjem tekstu se navodi da je Poglavnikova volja uvođenje reda i poretka u državi. Vojnu i građansku vlast i sva vojna ustaška i oružnička zapovjedništva poziva da spriječe svaku nezakonitost, a osobito svaki zulum, bez obzira tko ga počinio.

⁹¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17605-504, Izvještaj Kotarskog predstojništva Trebinje Velikoj župi Dubrava od 10.10.1941.

⁹² *Fond SDS-RSUP*, kutija 26, sig. 0.13.0.11.

⁹³ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17398-75 od 14.9.1941. Kotarska oblast Ravno javlja Velikoj župi Dubrava da su četnici i ostali ustanici popalili Dubljane i zapalili štale pune duhana. Zato je, kaže se, među Hrvatima zavladao strah. Kotarska oblast Gacko javlja Velikoj župi Dubrava da je skupina od oko 20 ljudi pod vodstvom pravoslavnog popa Novaka Mastilovića 26.9. kod sela Nadinići napala Asima Bašića i teško ga ranila (*Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17701-666 od 16.12.1941). Dana 14.9. kod sela Ljuta, općina Cavtat, porušen je most.

⁹⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17543-362, Zapovijed Poglavnika br. 33 od 27.9.1941.

Usprkos svemu mir i sigurnost su se sporo uspostavljali. Kad nesigurnost nisu unosili ustanici, umjesto njih su na nekim područjima nemir i strah širile talijanske vojne vlasti. Tako su tražili da se stanovništvo okolice Cavtata iseli iz svojih kuća dok oni održavaju vježbe. Pri tome su provaljivali u zaključane kuće i odnosili hranu, dragocjenosti i novac.

f) Ponovni nemiri i oružani sukobi

Stanje sigurnosti pogoršava se u mjesecu listopadu. Iako se ne vode oružane borbe, učestali su napadi pojedinih skupina četnika, koji katoličkom i muslimanskom živilju pale kuće i otimaju krupnu i sitnu stoku. Napadnuta su sela Gornje Hrasno, Donje Hrasno, Bitunja, a posebno općina Burmazi (kotar Stolac) i općina Ljubinje i Miljanovići (kotar Ravno).⁹⁵ U selu Miljanovići ubili su sedam ljudi i oduzeli im stoku. Četnici iznenada napadaju, pljačkaju i ubijaju katolike i muslimane na ispaši i na putu. Dana 26. listopada 1941. zapalili su inventar u zgradi općine Drenovac, a općina Berković je praktički u njihovim rukama. Iz kotara Ravno 5. listopada pišu velikom županu da u kotaru vlada nespokoj i nepovjerenje u talijansku vojsku. Da Srbi nesmetano putuju po muslimanskim i katoličkim selima, a da muslimani i katolici nemaju sigurnosti. Za četnike se kaže da su najopasniji i da se iz planina nisu vratili svojim domovima. Zalihe hrane iz aprovizacije odnose u planine, traže od Talijana da oni naredе hrvatskim vlastima da im se dodijeli hrana, što oni revno i čine. S druge pak strane, pravoslavno stanovništvo pokupilo je sve prinose s katoličkih i muslimanskih polja, jer se oni ne usuđuju ići u polja, zbog straha da ih četnici ne napadnu.⁹⁶

U kotaru Bileće situacija u listopadu 1941. nije bila dobra, jer su četnici još uvijek ponekad poduzimali napade i odvodili stoku, napadali kamione na cestama. "I u ovom kotaru mnogo stanovnika iz sela bježi u utvrđeno Bileće. Putevi su nesigurni i pa je kretanje njima opasno."⁹⁷ Ni u kotaru Gacko sigunosne prilike u listopadu

⁹⁵ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, br. 17729-41, Velika župa Dubrava od 29.10.1941. pro domo. Skupina građana piše velikom županu sljedeće: "Preuzimanjem javnog reda i mira po talijanskoj vojsci naš narod katoličke i muslimanske vjeroispovjesti je došao u vrlo težak položaj. Ni osobna ni imovinska sigurnost nije osigurana." U peticiji se navodi i: "Muslimani i katolici su za NDH dok su Srbi protiv NDH i protiv se uvođenju reda i mira. Cilj im je diskvalificirati hrvatski narod pred svjetskom javnošću da nisu sposobni imati i održati svoju državu".

⁹⁶ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, br. 17585-485 izvještaj Kotarske oblasti Velikoj župi Dubrava od 5.10.1941.

⁹⁷ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, 17715-24 od 18.11.1941.

nisu bile dobre, jer su četnici poduzimali pojedinačne akcije. Muslimanima je bilo onemogućeno putovanje prijevoznim sredstvima, jer su ih četnici redovito napadali. Zbog toga su izbjegavali putovanja ili su se prevozili talijanskim kamionima. “Odmetnici dobro motre na kretanje putnika, te je putovanje opasno. To se najbolje očituje u tome što ova oblast ne može privatnim prevoznim sredstvima prevažati hranu iz Mostara, jer je transport hrane sa putnicima bio napadnut na putu Nevesinje-Gacko 20. listopada 1941.”⁹⁸ U listopadu 1941. u kotaru Čapljina stanje je bilo dobro, bez četničkih napada. Međutim, osjećala se mogućnost promjene stanja, jer su četnici počeli otvoreno prijetiti muslimanskom i katoličkom stanovništvu. “Oni su sišli s planina putuju slobodno odlaze u Stolac, Hrgud i Nevesinje, sastaju se i dogovaraju s istomišljenicima. Slobodno mogu putovati jer posjeduju talijanske propusnice. Ovakvo držanje grkoistočnjaka dovelo je do toga, da hrvatsko pučanstvo tih sela drži po noći straže radi zaštite od eventualnih napadaja sa strane groistočnjaka. Stanje se pogoršava i s tog razloga, što su svi naši oružnici prezaposleni čuvanjem željezničkih mostova i tunela, i to nemaju dovoljno posade za službu, osobito noću. Konačno negativno djeluje u ovom pogledu i činjenica što je ogroman broj hrvatskog pučanstva pozvan na vojnu vježbu i još se uvijek pozivlje, tako da u ugroženim selima ostaje samo mali broj oružnika”.⁹⁹

Stanje u Kotarskoj oblasti Trebinje nije zadovoljavalo, jer je samo u Trebinju bilo mirno. U Šumskoj općini u više je mahova bila oštećena pruga Hum-Poljice-Popovo Polje, opljačkana općinska zgrada i spaljeni spisi. Zbog četničkih i komunističkih napada, općina Lastva pretrpjela je znatne štete, više kuća zapaljeno je zajedno s općinskom zgradom. Inače, u toj su općini poduzimani mnogi pljačkaški napadi. U dotad mirnoj općini Grab-Zubci napadom 29/30. listopada ustaničke snage su: “napale, demolirale i opljačkale poštu”.¹⁰⁰ Vojne aktivnosti na području Kotarske oblasti Trebinje provode vojne jedinice koje organiziraju i vode komunisti uz pomoć crnogorskih jedinica, koje se u vojnim dokumentima sve više nazivaju partizanima. Oni su krajem studenog 1941. napadali s lijeve i desne strane Trebišnjice, kod Vrela oka (Arslanagića most).

⁹⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, 17715-24 od 18.11.1941.

⁹⁹ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, 17715-24 od 18.11.1941.

¹⁰⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, 17715-24 od 18.11.1941. Dana 6.11.1941. napadnut je putnički vlak na željezničkoj postaji Parež. Oko 20 domobrana i talijanskih vojnika nije se moglo suprotstaviti jačim napadačkim snagama, pa su bili zarobljeni, ali i pušteni. Tom prilikom u Parežu je uništena električna centrala koja je davala svjetlo Trebinju i Bileću. Nakon ovih akcija, talijanska vojska poduzela je “čišćenje terena”. Trinaesti studenog napadnut je kamion na putu Grab-Zubci.

U tim su borbama partizani uspjeli zauzeti i mjesto Lastvu. To su mjesto zauzeli partizani Grahovačkog bataljona i bataljona “Luka Vukalović” (ustanike vode Vlado Šegrt i Sava Kovačević).¹⁰¹

U izvještaju Zapovjedništva III. domobranskog zbora od 23. prosinca 1941. piše: “Narod je izgubio povjerenje u vlast jer uviđa da ona nije u mogućnosti da uspostavi red i zavede bolje stanje. Naše pučanstvo ostavljeno je na milost i nemilost četnicima i partizanima, a u cilju da osiguraju gole živote počelo je obrazovati komitete koji pregovaraju sa četnicima i partizanima da se u njihovim krajevima prestane s ubijanjem, paljenjem pljačkom s tim da će oni naši seljaci i građani priznati vlast četnika odnosno partizana. Zabrinutost i nezadovoljstvo stanovništva postaje svakim danom sve veće i veće na jednoj strani neumanjene četničko komunističke akcije, a na drugoj neimanje najpotrebnijih životnih namirnica, kao i drva i ugljena, a nastale su velike hladnoće”.¹⁰²

U mjesecu prosincu stanje sigurnosti još se više pogoršava. Ruše se telegrafsko-telefonski stupovi i režu žice, dižu se željezničke tračnice (demoliraju ili miniraju), prekida se željeznički promet. Od Bileća do Cavtata čitav teren u rukama je ustanika, pa je tako na tom području likvidirana talijanska vlast i vlast NDH. “Ostali dio reona ugrožen je kretanjem bandita i prekidom željezničkog saobraćaja Trebinje-Bileće i Trebinje-Hum”.¹⁰³ Na više mjesta na tom području otežan je cestovni promet, jer su na njemu iskopane rupe, a na području koje graniči s Crnom Gorom, ocjenjuje se u dokumentima, situacija je kritična jer je vlast NDH na tom prostoru u nestajanju, bez obzira što još nisu osvojene oružničke postaje Ivanica, Hum i Ravno. Slično je stanje i na području Gackog i Bileća.¹⁰⁴ Takvo stanje rezultat je pojačane partizanske aktivnosti na istočnom dijelu granice prema Crnoj Gori što je vidljivo jer ovi ustanici napadaju i talijanske postrojbe. Zanimljivo je da su Talijani zabranjivali samostalne akcije organa sigurnosti NDH prema sumnjivim tipovima za koje su smatrali da podržavaju

¹⁰¹ *Zbornik dokumenata*, dok. 168, Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjesništva Bileće od 30.11.1941. o borbama na području Bileća i Trebinja. Vojskovođa S. Kvaternik u to vrijeme izdaje zapovijest u kojoj traži da se odmah smaknu svi uhićenici koji posjeduju oružje, a lica bez dozvole, uhićena u planini, izvan sela ili šumi da se pošalju u koncentracijske logore.

¹⁰² *Zbornik dokumenata*, dok. 193, Izvještaj Zapovjedništva III. domobranskog zbora od 23.12.1941. o raspoloženju naroda na području BiH.

¹⁰³ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17742-131, Izvještaj Zapovjedništva oružničkog voda br. 522/taj. Velikoj župi Dubrava od 4.12.1941.

¹⁰⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17742-131, Izvještaj Zapovjedništva oružničkog voda br. 522/taj. Velikoj župi Dubrava od 4.12.1941. Za likvidaciju takvog stanja traže se jače snage, a Talijani, usprkos stalnim traženjima, ne pružaju potrebnu pomoć.

takvu aktivnost. Nestabilnost se u prosincu prenosi i na druga područja Velike župe Dubrava. Rušenje komunikacijskih objekata obuhvatilo je i Kotarsku oblast Ravno. U razdoblju od 1. do 20. prosinca 1941. opkoljeno je kotarsko mjesto Bileće i blokirane prometnice. Dana 22. prosinca napadnuta je razrušena oružnička postaja Ivanica. Prometnice na području bile su posve nesigurne, što je onemogućilo normalno snabdijevanje stanovništva hranom.¹⁰⁵

Od svih kotarskih oblasti Velike župe Dubrava, najmirnije i najsigurnije je bilo u Kotarskoj oblasti Dubrovnik. No, ona je zbog nesigurnog prometa imala velikih poteškoća s prehranom stanovništva. Nesigurnost se najviše osjećala u selima i manjim naseljima, gdje nije bilo talijanskih i domobranskih oružanih snaga. Te su snage bile raspoređene samo u mjestima kotarskih oblasti. Za čitavo područje župe broj oružnika nije bio dostatan. Za bolju sigurnost stanovništva trebalo je osigurati mnogo više oružnika. Što se upravne vlasti tiče, ona je bila u rukama Velike župe Dubrava i potpuna samo u Dubrovniku, manje oslabljena u kotarskim oblastima Ravno, Čapljina i Trebinje, a tek djelomična u kotarskim oblastima Gacko, Stolac i Bileća. U tim kotarskim oblastima su se pojedini predjeli, pa čak i čitave općine (općina Berković) nalazile u rukama ustanika. Zato na tom području organi vlasti Velike župe Dubrava uopće nisu imali mogućnosti pristupa, a kamoli uredovanja.

g) Problemi s prehranom stanovništva

Nestašica hrane u Velikoj župi Dubrava došla je u kritično stanje u studenom 1941. godine, kada dolazi do poremećaja u željezničkom i cestovnom prometu, koji remete ustanici diverzantskim akcijama (rušenjem pruga i mostova) i presretanjem motornih vozila na cestama. S druge pak strane, u čitavoj državi zbog rata dolazi do manjka prehrambenih proizvoda. Ono malo količina hrane koje se upućivalo stanovništvu, često je postajalo plijenom ustanika, pa je stanovništvo moralo gladovati. Talijanska okupacija prekinula je ranije redovitije i učestalije prometne veze Dubrovnika sa Splitom, pa je izoliranost južne Dalmacije bila još veća. Loši prometni uvjeti, oružani napadi, zima, a i općenita nestašica hrane u čitavoj državi sve su više onemogućavali redovito snabdijevanje stanovništva hranom. Dubrovnik i istočna Hercegovina bili su povezani sa Sarajevom željezničkom prugom uskog kolosjeka preko Mostara, a odatle i sa Zagrebom. Makadamske

---

¹⁰⁵ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. brojevi: 17775-167 od 22.12.1941, 17769-161 od 16.12.1941, 17742-131 od 4.12.1941, 17765-155 od 24.12.1941.

ceste, uz nedostatak pogonskog goriva (nafte i benzina), nisu mogle pomoći transportu hrane, jer su ustanici presretali vozila i pljačkali hranu.

Zbog borbenih akcija ustanika, veliki dio katoličkog i muslimanskog stanovništva nije uspio pobrati ljetinu i ostao je bez nje, jer su je pokupili ustanici i njihove obitelji. Veliki problem u prehrani stanovništva bile su i izbjeglice, koji su pred ustanicima bježali u utvrđene gradove. Tako je veliki broj zemljoradnika i stočara došao u gradove, pa se još više povećao broj onih kojima je trebalo osigurati hranu. Prehranu hercegovačkih izbjeglica pomagao je Hrvatski Radiša. Brigu o prehrani ostalog pučanstva vodile su kotarske pripomoćne zaklade i kotarski aprovizacijski odbori.¹⁰⁶

Nestašica brašna u Dubrovniku i dubrovačkoj okolini počela se osjećati već u lipnju 1941. godine. Da umanje tu nestašicu, talijanske vojne snage uspjele su opskrbiti Dubrovnik ustupivši 26 i po vagona brašna koje je dopremljeno iz Trebinja, a bilo je namijenjeno prehrani talijanske vojske.¹⁰⁷ U 1941. godini počelo se osjećati i naglo povećanje troškova života, hrana je poskupila gotovo 148%, odjeća i obuća oko 90%, a redoviti izdaci za stan, ogrijev i rasvjetu oko 31,88%.¹⁰⁸ Zbog ratnih zbivanja, pustošenja i pljačke, nestašica hrane u početku se osjećala u gradovima, a ubrzo i na selu.

Takvo stanje u prehrani uvjetovalo je uvođenju racionirane podjele osnovnih namirnica za život. Nadzor i brigu o tome vodilo je Državno ravnateljstvo za prehranu, koje je djelovalo u sastavu Državnog gospodarskog povjereništva NDH. U izvještajima koje kotarske oblasti dvaput mjesečno šalju Velikoj župi Dubrava, u posebnoj rubrici je i pregled stanja prehrane stanovništva. Tako se iz Stolca javlja da je sve više nezaposlenih, da ima veliki broj izbjeglica iz općine Berković, te da izbjeglice uvelike ugrožavaju “redovito raspoređivanje osnovnih životnih namirnica (pšenice, kukuruza, ječma, brašna, masti, ulja i šećera)”.¹⁰⁹ Krajem rujna 1941. iz Kotarske oblasti Dubrovnik javljaju da je nekoliko puta u mjesecu rujnu Dubrovnik ostao bez kruha, te da je aprovizacijski odbor grada morao sniziti količinu krušnog brašna i drugih namirnica po osobi. Navodi se da je količina krušnog brašna smanjena s 25 na 10 dkg po osobi. Pored navedenog, osjeća se i pomanjkanje drugih namirnica.

¹⁰⁶ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. VT 118, od 20.10.1941.

¹⁰⁷ *Hrvatski narod*, br. 126, 20.6.1941.

¹⁰⁸ *Hrvatski narod*, br. 126, 17.6.1941, Podaci Zagrebačke radničke komore.

¹⁰⁹ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. broj 1741-107 od 16.9.1941. U Stolcu je u to vrijeme bilo oko 150 stanovnika muslimanske vjere izbjeglih iz Berkovića. Kuće su im bile popaljene, pa se nisu imali gdje vratiti, a ljetina im je bila opljačkana. Zato Kotarska oblast traži od velikog župana dodatni kontigent hrane.

Talijanske vojne vlasti nisu brinule za prehranu stanovništva, ali su zato pazile da se stanovništvo redovito snabdijeva hranom i da se podjela hrane iz aprovizacije jednako raspodijeli. Posebno su se brinuli da pravoslavno stanovništvo dobije jednake obroke po glavi kao katoličko i muslimansko. U podjeli je dolazilo do problema, jer je većina muškog pravoslavnog stanovništva bila u ustaničkim redovima u šumama i planinama. Ustaničke obitelji nisu priznavale vlast NDH, pa s njom nisu kontaktirale. Kontaktirale su samo kad se dijelila hrana. Dobivenu hranu žene ustanika zatim su nosile svojim muževima i sinovima u šumu. Krajem mjeseca rujna 1941. zapovjednik 32. pješačke divizije "Marche" Giuseppe Amico traži od velikog župana mišljenje kako prehraniti siromašno stanovništvo, bez obzira na vjeru. Veliki župan mu odgovara da Velika župa, organizacijom javnih radova i nabavom potrebne hrane, brine o zapošljavanju siromašnog pučanstva, ne isključujući pripadnike nijedne vjere. Međutim, kaže veliki župan, ima i onih "koji se klatare po brdima (s oružjem op. a.) i ometaju rad, te napadaju mirno stanovništvo i ne će da rade."¹¹⁰

U listopadu 1941. u Dubrovniku i okolici prehrana je još uvijek dobra, jer redovito dolaze naručeni kontingenti hrane. Pобољшanje se osjeća i u Kotarskoj oblasti Čapljina "jer svakog dana redovito stižu pošiljke pšenice i brašna".¹¹¹ U Čapljini osjećaju u to vrijeme besparicu. "Nema novaca jer se na javnim radovima ne može zaraditi".¹¹² Kotarska oblast Ravno u to vrijeme također nema problema s prehranom, samo se tuže da hrane nema u zalihama. Kotarska oblast Ravno primila je novčanu pomoć u iznosu od 150.000 kuna za nabavu hrane. Međutim, u toj se oblasti tuže da nema organiziranih javnih radova na kojima bi nezaposleni mogli ostvariti bilo kakvu novčanu zaradu.¹¹³ Kotarska oblast Trebinje traži da se osigura opskrba srpske sirotinje i da se popiše radi lakšeg opskrbljivanja hranom. Talijanska vojna komanda u Trebinju također je zainteresirana za rješenje tog pitanja, i ona traži da se taj problem riješi. Zapovjednik 55. pukovnije, 32. divizije "Marche" Antonio Pignatelli odgovara Kotarskoj oblasti Trebinje da nije zadovoljan odgovorom o organizaciji i prehrani. On traži intervenciju vlasti, da se uspostavi red i mir, a to se može, po njegovu

---

¹¹⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17712-25, Dopis Velike župe Dubrava komandi 32. divizije "Marche" od 25.10.1941.

¹¹¹ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17609-510, Izvještaj Kotarske oblasti Čapljina Velikoj župi Dubrava od 2.10.1941.

¹¹² *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17609-510, Izvještaj Kotarske oblasti Čapljina Velikoj župi Dubrava od 2.10.1941.

¹¹³ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17626-1541, Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava od 11.10.1941.

mišljenju, ostvariti ako se u podjeli hrane ne čini “razlika među oštećenima s jedne strane ili rase i oštećenih s druge strane”, jer to može “izraziti razloge za sukobe, a to nije korisno ni za jedne ni za druge jer se na taj način ne će dovesti do trpeljivosti, a osim toga ne će se postići nikada ono smirenje koje ne bi moglo biti samo naše, nego i vaše nastojanje”.¹¹⁴

U studenom 1941. pogoršava se stanje prehrane, sve se rjeđe dopremaju kontingenti hrane, posebno je teško stanje u Bileći, koja u to vrijeme nije raspolagala materijalnim sredstvima za nabavu hrane. Nedostajale su najpotrebnije živežne namirnice za prehranu 4.000 izbjeglica, uglavnom građana muslimanske vjeroispovijesti. U zadnji je čas odbor za prehranu dobio 2 i po vagona brašna i 500 kg graha, što je poslano iz Zagreba zajedno s 550.000 kuna iz Državne riznice Ministarstva zdravstva i Hrvatskog Radiše. O teškom stanju prehrane u Bileći Kotarska oblast obavještava Veliku župu Dubrava 20. listopada 1941. U izvještaju se navodi da se, i pored napora Odbora za zbrinjavanje izbjeglica, stanje prehrane ne popravlja, jer se u malo mjesto sleglo 4.000 izbjeglica s velikim brojem djece “koja je smještena na голу dasku u školi i druge javne zgrade”, a “700 najvrijednijih dalo je svoje živote braneći svoje ognjište od napadača”.¹¹⁵ Navedena sredstva potrošena su na prehranu izbjeglica od kolovoza do studenog 1941. Prema tome, navedena pomoć pokrit će trošak prehrane za svaku osobu u iznosu od 1,71 kn. i 5 kg brašna po osobi za 80 dana. U Bileći se i s prehranom ostalog stanovništva nailazilo na velike poteškoće. O tome su brinuli Kotarska pripomoćna zaklada i Aprovizacijski odbor. Bilo je to zato jer je kotarska oblast bila najpasivnije područje u istočnoj Hercegovini naseljeno pretežno pravoslavnim stanovništvom. U njoj su se, osim obitelji, aprovizacijom hranili i ustanici kojima je rodbina potajno odnosila hranu. Kotarske vlasti smatrale

¹¹⁴ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, inv. br. 17708-62, Dopis 55. pješačke pukovnije Trebinje Kotarskoj oblasti Trebinje od 20.10.1941. U daljnjem tekstu Pignatelli navodi da ako za sve što se traži i nema dovoljno sredstava, vlast svejedno mora pokazati solidarnost prema onima koji su u potrebi. Ne smije se formirati odbor za pomoć muslimanima, a ne i drugima. Iz daljnje dokumentacije je vidljivo da je formiran odbor za “opskrbu grkoistočnjaka, dogovoreno je da se osiguraju dobrovoljni prilozima za siromašne, obavi popis siromašnih sela i zaselaka” (*Velika župa Dubrava*, kut. 1, br. 17794-66 od 6.11.1941. Popisana je 161 siromašna osoba i 10 siromašnih srpskih sela).

¹¹⁵ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17867-118, Izvještaj Kotarske oblasti Bileće Velikoj župi Dubrava od 20.10.1941. U ovom izvještaju nalaze se potresne vijesti o položaju muslimanskih izbjeglica, kao npr. “Pa i danas se svima golim i bosim može samo pročitati iz pomućenih očiju bol i tuga koju su joj nanijeli minuli događaji”. Da se smanji broj izbjeglica u Bileći, 400 izbjeglica čiji su skrbnici poginuli, upućeno je u Kiseljak kod Tuzle, a oko 400 izbjeglica čiji su sinovi služili u ustaškoj bojnici pukovnika Ivana Herenčića (vrlo bliskog Pavelićeva prijatelja) prebačeno je u Sarajevo. Oko 90 djece, čije je zbrinjavanje preuzela Velika župa Dubrava, poslano je na Lokrum.

su da je pravoslavno stanovništvo bilo u boljem položaju od katolika i muslimana, jer ono nije izbjeglo nego je ostalo na svojim imanjima, koja su obrađivali i ipak stjecali nekakav prihod, dok su katolici i muslimani ostali bez domova, nisu mogli obrađivati svoja polja, pa ih je morala hraniti država. Za osiguranje redovite i bolje prehrane traži se pomoć od Talijana, da se čim prije popravi željeznička pruga i uspostavi promet na na dionici Trebinje-Bileća i da se Ministarstvu udružbe skrene pozornost na težak položaj stanovništva muslimanske vjeroispovjesti koje treba nužnu pomoć.

I Kotarska oblast Ravno u studenom 1941. ima velikih poteškoća u prehrani stanovništva. O tome izvještava Veliku župu Dubrava 29. studenog 1941. I Dubrovnik u to vrijeme ostaje bez zaliha hrane. Budući da nema izbjeglica u nešto je boljem položaju od drugih gradova u unutrašnjosti. Od stanovništva u gradu najviše su bili pogođeni službenici, čije plaće nisu mogle pratiti velika poskupljenja hrane.¹¹⁶

Teško stanje u prehrani čitave Velike župe Dubrava vidljivo je i iz izvještaja koji Velika župa Dubrava upućuje Općem upravnom povjerenstvu NDH kod II. talijanske armije, Ministarstvu hrvatskog domobranstva i Ministarstvu za obrt i veleobrt. U njemu se nadležne izvještava da će se zbog poteškoća u željezničkom prometu morati organizirati dovoz hrane kamionima, uz pratnju talijanskih vojnih snaga. Međutim, za realizaciju navedenog potrebno je bilo osigurati gorivo za kamione, kojega nije bilo.¹¹⁷

Potkraj 1941. godine, Bileća su bila opkoljena u ustaničkoj ofenzivi. Ustanici su smatrali da će se blokadom, zbog nedostatka hrane, branitelji sami predati kad izgladne. U tom teškom stanju branitelji su tražili da im se hrana osigura uz pomoć aviona.

Nestašica hrane omogućila je preprodavačima, švercerima i špekulantima laku zaradu na nevolji siromaha. Vlast šverc nije mogla spriječiti, pa su se ti ratni profiteri mogli bogatiti, jer je prehrambenih proizvoda na slobodnom tržištu bilo malo, pa je za njima bila velika potražnja. Švercalo se sa solju i petrolejem, a i kožom. Špekulanti su koristili poznanstva s talijanskim vojnicima, čiji su kamioni švercanu robu prebacivali do mjesta razmjene.¹¹⁸ “Aprovizacija osnovnih

---

¹¹⁶ *Velika župa Dubrava*, kut. 2 inv. br. 17802-72, Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava od 29.11.1941. i 17748-148, Izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava od 16.12.1941.

¹¹⁷ *Velika župa Dubrava*, kut. 2, inv. br. 17765-155 od 24.12.1941.

¹¹⁸ *Velika župa Dubrava*, kut. 3, inv. br. 17644-624, Stožer I. bojne Vojne krajine Velikoj župi Dubrava od 17.10.1941.

prehrambenih proizvoda nije bila dostatna pa je skupe proizvode stanovništvo moralo kupovati od krijumčara”.¹¹⁹ Cijena mesa koje se prodavalo u slobodnoj prodaji bila je visoka, iako je istočna Hercegovina bila bogata stokom. Međutim, zbog četničke pljačke stoke potpuno se poremetila njena ponuda na tržištu. U jednom dokumentu o tome piše: “Grkoistočnjačko pučanstvo ove kotarske oblasti (Kotarska oblast Ravno op. a.) izgleda mi potpomognuto stranim elementom pokazuje u velikoj mjeri želju da naš elemenat pauperizira otimanjem njegove stoke, koja je jedina imovina našeg svieta. Dosad su već otjerali nekoliko stotina krupne i sitne stoke, a naše vlasti bez potpore talijanskih vojnih vlasti nisu u mogućnosti ovom zlu stati na kraj.”¹²⁰ Treba konstatirati da je stoka otimana u svim kotarskim oblastima istočne Hercegovine. Neki su vlasnici sa stokom dolazili na ispašu i do morske obale, kod Slanog gdje bi ih pljačkaši našli i u većini slučajeva uspješno otimali stoku. Rijetko su oružnici uspjeli vlasniku naći stoku. Ovaj će problem biti naročito izražen u 1942. godini. Na kraju treba konstatirati da opskrba građana u Velikoj župi Dubrava nije dobro funkcionirala, nestašica svih prehrambenih proizvoda bila je očigledna.

---

¹¹⁹ Mira Kolar Dimitrijević, »Osvrt na društveno-ekonomsku strukturu Dubrovnika pred II. svjetski rat i položaj radničkog stanovništva za vrijeme II. svjetskog rata.«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 56.

¹²⁰ *Velika župa Dubrava*, kut. 1, sign. 117797-68, Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava od 5.11.1941.

**A CONTRIBUTION TO THE HISTORY
OF *VELIKA ŽUPA DUBRAVA* FROM THE TREATIES
OF ROME TO THE END OF 1941**

FRANKO MIROŠEVIĆ

Summary

The author examines the political circumstances prevailing in *Velika župa Dubrava*, one of the twenty-two administrative units constituting the Independent State of Croatia (NDH) in 1941. According to this division, Dubrovnik, which had never before been administratively connected with the Herzegovinian hinterland, came to constitute one unit with this undeveloped neighbouring region in which the Orthodox made up 54 % of the population, with the purpose of attaining the Catholic-Muslim majority in this Great Parish under the Ustaše regime. The unsettling events of August 1941 resulted in an agreement between the NDH government and Italian Army which occupied the mentioned territory again.

Grounded on the documents filed at the Croatian National Archives in Zagreb, the article highlights the organisation of the Great Parish and its entangled political and social conditions marked by national and religious differences and conflicts, terror of the Ustaše government on the one and the Serbian rebels led by the Četniks (with the aid of the Italians) on the other side. A considerable number of innocent people fell victim to the bloody conflicts of 1941.